

श्रीः ।

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

ऋतुसंहारम् ।

भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया

चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

शृङ्गारतिलकं च ।

पणशीकरोपाहविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मात्मज-

वासुदेवजर्मणा

संशोधितम् ।

पद्यावृत्तिः ।

तच्च

शाके १८४४ कंसरे, सनान्दे १९२२.

मुम्बय्याः

पांडुरंग आपजी

श्रीः ।
ऋतुसंहारम् ।
चन्द्रिकया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

यः समस्तविदुषां शिरोमणिर्येन राजति सभा विपश्चिताम् ।

तं महीश्वरकृताङ्घ्रिवन्दनं नीलकण्ठपितरं नमाम्यहम् ॥

शृङ्गारैकप्रधानं यदृतुसंहारनामकम् ।

काव्यं तत्कालिदासीयं व्याख्यास्येऽहं यथामति ॥

अप्रचारतमोमग्ना कालिदासकृतिर्यतः ।

क्रियतेऽतश्चन्द्रिकेयं विबुधानन्ददायिनी ॥

अथ तत्रभवान्कालिदासनामा कविश्चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थम् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य मङ्गलत्वेन तदन्यतरद्वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरन्नादौ ग्रीष्मकालवर्णनरूपां कथां प्रियायै कश्चिन्नायकः प्रस्तौति—

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावगाहक्षतवारिसंचयः ।

दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो

निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

प्रचण्डेति॥प्रचण्ड उग्रः सूर्यो दिवाकरो यस्मिन्स तयोक्तः ।

स्पृहणीयो वाञ्छनीयश्चन्द्रमाश्चन्द्रो यस्मिन्स तथोक्तः। 'हिमां-
शुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः । सदा निरन्तरमवगाहेन निम-
जनपूर्वकम्हानैः क्षतः क्षीणो वारिसंचयो जलसमूहो यस्मिन्स
तथोक्तः । दिनान्तः संध्याकालो रम्यो रमणीयो यस्मिन्स
तथोक्तः । दिवसे सूर्यसत्त्वादौष्ण्यजनितमाकुलत्वं चन्द्रो-
दयादिना च शीतालत्वात्तस्य रम्यत्वम् । अभि समन्तादुप-
शान्तो मन्मथः कंदर्पो यस्मिन्स तथोक्तः । 'वसन्ते द्विगुणः
कामः' इति वसन्तापगमे कामोपशान्तिः । अयं निदाघकालो
ग्रीष्मकाल उपागतः संप्राप्तः हे प्रिये । वंशस्ववृत्तमेतत्—
'जतौ तु वंशस्वमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥

निशाः शशाङ्कक्षतनीलराजयः

क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।

मणिप्रकाराः सरसं च चन्दनं

शुचौ प्रिये यान्ति जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥

निशा इति ॥ हे प्रिये, क्वचिच्छशाङ्केन चन्द्रमसा
कर्त्रा क्षता दूरीकृता नीलराजयस्तमःपङ्क्तयो यासां ता-
स्तथोक्ता निशा रात्रयः । 'निशा निशीथिनी रात्रिः'
इत्यमरः । क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रेण युक्तं मन्दिरं गृहम् ।
क्वचिन्मणिप्रकारा मणिविशेषाश्चन्द्रकान्तादयः । क्वचित्स-
रसं सान्द्रं चन्दनं च शुचौ ग्रीष्मकाले जनस्य लोकस्य से-
व्यतामुपभोगविषयतां यान्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥

सुवासितं हर्म्यतलं मनोहरं

प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।

सुतन्निगीतं मदनस्य दीपनं

शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥ ३ ॥

सुवासितमिति ॥ कामिनो विलासिनः शुचौ ग्रीष्मकाले
निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः ।
सुवासितं सुगन्धजलसेकादिना सुगन्धीकृतं मनोहरं सुन्दरं
हर्म्यतलं प्रासादतलम् । प्रियामुखस्य कान्तावदनस्यो-
च्छ्वासेन विकम्पितं मधु । मदनस्य कंदर्पस्य दीपनमु-
दीपकं सुतन्निगा गीतं गानं च । 'गीतं गानमिमे समे'
इत्यमरः । अनुभवन्ति । आखादयन्तीत्यर्थः । एतेनापि ग्री-
ष्मकालस्य कामिनां मनोहरत्वमुक्तम् ॥

नितम्बविम्बैः सुदुकूलमेखलैः

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।

शिरोरुहैः स्नानकपायवासितैः

स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम् ॥ ४ ॥

नितम्बेति ॥ स्त्रियो विलासिन्यो दुकूलानि वस्त्राणि मे-
खला रसनाश्च ताभिः सहितानि तैस्तथोक्तैर्नितम्बविम्बैः क-
टिपश्चाद्भागैः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । हारा
आभरणानि च तैः सहितास्तैस्तथोक्तैः सचन्दनैश्चन्दन-
लिसैः स्तनैः । स्नाने स्नानकाले यः कपायो लापितसुगन्धि-
द्रव्यस्तेन वासिताः संजातवासास्तैस्तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः
कामिनां निदाघमूष्माणं शमयन्ति । दूरीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

नितान्तलाक्षारसरागरञ्जितै-

र्नितम्बिनीनां चरणैः सनूपुरैः ।

पदे पदे हंसस्तानुकारिभि-

र्जनस्य चित्तं क्रियते समन्मथम् ॥ ५ ॥

नितान्तेति ॥ नितान्तमत्यन्तं लाक्षारसस्य रागेण र-
ञ्जितास्तैस्तथोक्तैः सनूपुरैर्मञ्जीरसहितैः । 'मञ्जीरो नू-
पुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पदे पदे प्रतिपदं हंसस्तं
मरालशब्दमनुकुर्वन्ति तैस्तथोक्तैर्नितम्बिनीनां चरणैर्जन-
स्य लोकस्य चित्तमन्तःकरणं समन्मथं मदनसहितम् ।
'मदनो मन्मथो मारः' इत्यमरः । क्रियत इत्यर्थः ॥

पयोधराश्चन्दनपङ्कचर्चिता-

स्तुपारगौरार्पितहारशेखराः ।

नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः

प्रकुर्वते कस्य मनो न सोत्सुकम् ॥ ६ ॥

पयोधरा इति ॥ चन्दनस्य पङ्केन द्रवेण चर्चिता लिप्ताः ।
तुपारवद्गौराः शुभ्रवर्णा अर्पिता हारशेखराः श्रेष्ठहारा येषु ते
तथोक्ताः पयोधराः स्तनाः । सहेममेखलाः सुवर्णरशनासहि-
ताः । 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशनां तथा' इत्यमरः ।
नितम्बदेशाः श्रोणीवन्धाश्च कस्य मनः सोत्सुकं सोत्कण्ठं न
प्रकुर्वते प्रकर्षेण न कुर्वन्ति । अपि तु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥

समुद्रतस्वेदशिताङ्गसंधयो

विमुच्य वासांसि गुरुणि सांप्रतम् ।

स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना

निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥ ७ ॥

समुद्रतेति ॥ समुद्रतो निर्गतो यः खेदो घर्मस्तेन जिता
व्यासा अङ्गसंघवो बाहुमूलदयो यासां तास्तथोक्ताः स-
यौवनास्त्वारुण्यसहिता उन्नतस्तना उच्चकुचाः प्रमदाः
स्त्रियः सांप्रतमिदानीं गुरूणि जडानि वासांसि वस्त्राणि
विमुच्य दूरीकृत्य स्तनेषु कुचेषु तनु सूक्ष्ममंशुकं वासः क-
ञ्चुक्यादि निवेशयन्ति । स्थापयन्तीत्यर्थः ॥

सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः

सहारयष्टिस्तनमण्डलार्पणैः ।

सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनै-

र्विबोध्यते सुप्त इवाद्य मन्मथः ॥ ८ ॥

सेति । चन्दनाम्बुना चन्दनजलेन । चन्दनद्रवेणेति यावत् ।
सहितं युक्तं यद्यजनं तदुद्भवास्तदुत्पन्ना येऽनिला वायवसैः ।
हारयष्ट्या कुसुममालया सहितानि युक्तानि यानि स्तनमण्ड-
लानि कुचमण्डलानि तेषामर्पणैः । वल्लक्या वीणया सहिताश्च
ते काकलिनः सूक्ष्मकलाश्च ते गीतनिस्वना गाननिनादाश्च तैः ।
'वीणा तु वल्लकी' इत्यमरः । 'काकली तु कले सूक्ष्मे' इत्यमरः ।
'गीतं गानमिमे समे' इत्यमरः । अद्य मन्मथः कामः सुप्त
इव निद्रित इव । राजेवेत्यर्थः । विबोध्यत उद्बुध्यते ॥

सितेषु हर्म्येषु निशासु योपितां

सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।

विलोक्य नूनं भृशमुत्सुकश्चिरं

निशाक्षये याति ह्रियेर्वं पाण्डुताम् ॥ ९ ॥

सितेष्विति ॥ चन्द्रमा निशासु रात्रिषु सितेषु धवलेषु

हर्म्येषु प्रासादेषु योपितां स्त्रीणां सुखेन प्रसुप्तानि निद्रितानि
मुखानि वदनानि चिरं चिरकालं विलोक्यावलोक्य भृशम-
त्यन्तमुत्सुक उत्कण्ठितः सन्निशाक्षये रात्रिक्षये ह्रियेव ल-
ज्येव पाण्डुतां पाण्डुरतां याति गच्छति । नूनमिति वितर्के ॥

असह्यवातोद्धतरेणुमण्डला

प्रचण्डसूर्यात्पतापिता मही ।

न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः

प्रियावियोगानलदग्धमानसैः ॥ १० ॥

असह्येति ॥ प्रियावियोगः कान्तावियोगः स एवानलो-
ऽग्निस्तेन दग्धं भस्मीभूतं मानसमन्तःकरणं येषां तैस्त-
थोक्तैः प्रवासिभिर्विदेशवासिभिरसह्यः सोढुमशक्यो यो
वातो वायुस्तेनोद्धतमूर्द्धक्षिप्तं रेणुमण्डलं यस्याः सा तथो-
क्ता । प्रचण्ड उग्रो यः सूर्यस्य तरणेरातप उष्णं तेन
तापिता संतापिता मही पृथ्वी द्रष्टुमपि न शक्यते । गन्तुं
न शक्यत इत्यत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

मृगाः प्रचण्डात्पतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रघाविता

निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसंनिभं नभः ॥ ११ ॥

मृगा इति ॥ भृशमत्यन्तं प्रचण्डस्तीक्ष्णतरो य आतप
उष्णं तेन तापिताः संतापिताः । महत्या तृषा पिपासया
परिशुष्काः संशुष्कास्तालवो तेषां ते तथोक्ता मृगा हरिणा

भिन्नेनाञ्जनेन संनिभं तुल्यं नम आकाशं . निरीक्ष्य वीक्ष्य
तोयं जलमिति शङ्कया वनान्तरेऽन्यद्वने प्रधाविता दुद्रुवुः ॥

सविभ्रमैः ससितजिह्ववीक्षितै-

र्विलासवत्यो मनसि प्रवासिनाम् ।

अनङ्गसंदीपनमाशु कुर्वते

यथा प्रदोषाः शशिचारुभूषणाः ॥ १२ ॥

सविभ्रमैरिति ॥ यथा शशिचारुभूषणाः शशयेव चन्द्र एव
चारु सुन्दरं भूषणं येषां ते तथोक्ताः प्रदोषाः संध्यासमयाः
प्रवासिनां मनस्यन्तःकरणेऽनङ्गसंदीपनं कामसंदीपनं कुर्वते ।
तथेत्यध्याहार्यम् । शशिचारुभूषणाः शशी चन्द्रस्तद्वचारूणि
सुन्दराणि भूषणानि यासां तास्तथोक्ता विलासवत्यो विलासि-
न्यः सविभ्रमैर्विभ्रमसहितैः ससितानि सहास्यानि जिह्वानि
कुटिलानि वीक्षितानि निरीक्षणानि तैः कृत्वा प्रवासिनां
मनस्याशु झटित्यनङ्गसंदीपनं कामसोदीपनं कुर्वत इत्यर्थः ॥

रवेर्मयूखैरमितापितो भृशं

विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ।

अवाङ्मुखो जिह्वगतिः श्वसन्मुहुः

फणी मयूरस्य तले निपीदति ॥ १३ ॥

रवेरिति ॥ रवेः सूर्यस्य मयूखैः किरणैः । 'किर-
णोत्तमयूखांशुगमस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । अमिता-
पितः संतापितः । भृशमत्यन्तं पथि मार्गे तप्तपांसुभिरुष्ण-
रजोभिर्विदह्यमानः अवाङ्मुखोऽधोमुखो जिह्वगतिः कुटि-
लगमनो मुहुर्वारंवारं श्वसन्मुहुः सौं कुर्वन्फणी सर्पो

मयूरस्य बर्हिणः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः ॥
तलेऽधोभागे निषीदत्यवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः

श्वसन्मुहुर्दूरविदारिताननः ।

न हन्त्यदूरेऽपि गजान्मृगेश्वरो

विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ १४ ॥

तृषेति॥ महत्या तृषा पिपासया हतो विक्रमस्य पराक्रमस्यो-
द्यम उद्योगो यस्य स तथोक्तः । मुहुर्वारंवारं दूराद्विदारितं
विस्तारितमाननं मुखं येन स तथोक्तः। विलोलजिह्वश्चलिताश्व-
ञ्चला अग्रकेसरा अग्रसटा यस्य स तथोक्तो मृगेश्वरः सिंहः ।
'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इत्यमरः । अदूरेऽपि । समीपे वर्त-
मानानिति शेषः । गजान्मातङ्गान् हन्ति । न मारयतीत्यर्थः ।
न हि जायते स्वस्मिन्केशिते परहनने प्रवृत्तिरिति भावः ॥

विशुष्ककण्ठाहतसीकराम्भसो

गमस्तिभिर्भानुमतोऽनुतापिताः ।

प्रवृद्धवृष्णोपहता जलार्थिनी

न दन्तिनः केसरिणोऽपि विभ्यति ॥ १५ ॥

विशुष्केति ॥ विशुष्केण कण्ठेनाहतं गृहीतं सीकरा-
म्भस्तुपारबलं यैस्ते तथोक्ताः । भानुमतः किरणमालिनः
सूर्यस्य गमस्तिभी रश्मिभिरनुतापिताः संतापिताः । प्रवृद्धवृ-
ष्णयात्यधिकपिपासयोपहताः पीडिता अतएव जलार्थिनी

१. 'मूरी.' २. 'मृगम्.' ३. 'मृगाधिपः.' ४. 'चलितस्रकेसरः.'
५. 'कण्ठाहत,' 'कण्ठोद्गत.' ६. 'अभितापिताः.'

जलकाङ्क्षिणो दन्तिनो गजाः केसरिणोऽपि सिंहादपि न
विभ्यति । भयं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

हुताग्निकल्पैः सवितुर्गर्भस्तिभिः

कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।

न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्तिनं

कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ १६ ॥

हुताग्निकल्पैरिति ॥ सवितुः सूर्यस्य हुताग्निकल्पैर्हुत-
श्चासावग्निश्च तत्कल्पैस्तत्सदृशैः । तद्वदत्यन्तप्रचण्डैरिति
यावत् । गर्भस्तिभिरंशुभिः क्लान्तं म्लानं शरीरं वपुश्चेतश्च
येषां ते तथोक्ताः कलापिनो मयूराः कलापचक्रेषु बर्हमण्ड-
लेषु निवेशितं प्रवेशितमाननं मुखं येन तत्तथोक्तं समीपव-
र्तिनं भोगिनं सर्पं न घ्नन्ति । न मारयन्तीत्यर्थः ॥

सैभद्रमुस्तं परिशुष्ककर्दमं

सरः खनन्नायतपोतृमण्डलैः ।

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं

वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ १७ ॥

समद्रेति ॥ भद्रमुस्तेन 'भद्रमोथा' इति प्रसिद्धेन
सहितं परिशुष्कः कर्दमः पङ्को यस्मिंस्तत्तथोक्तं सरः सरो-
वरमायतानि दीर्घाणि यानि पोतृमण्डलानि तैः कृत्वा ख-
नन् । रवेः सूर्यस्य मयूखैः किरणैर्भृशमत्यन्तमभितापितः
संतापितो वराहयूथः सूकरसमूहः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः'
इत्यमरः । भूतलं भूगर्भं विशतीव प्रविशतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

१. 'मरीचिभिः.' २. 'चेतनाः.' ३. 'शुभद्रमुस्तम्.' ४. 'परि-
पाण्डु.' ५. 'पोत्र.' ६. 'प्रदीप्तभासा रविणाभितापितः.'

विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना

सपङ्क्ततोयात्सरसोऽमितापितः ।

उत्प्लुत्य भेकस्तृपितस्य भोगिनः

फणात्पत्रस्य तले निपीदति ॥ १८ ॥

विवस्वतेति ॥ तीक्ष्णतरैः प्रचण्डतरैरेंशुभिः किरणैर्मालिते शोभते तथोक्तेन विवस्वता सूर्येणाभितापितो भेको मण्डूकः । 'भेके मण्डूकवर्षामू-' इत्यमरः । पङ्क्ततोयेन कर्दमजलेन सहितं युक्तं तस्मात्तथोक्तात्सरसः सरोवरादुत्प्लुत्य तृपितस्य भोगिनः पन्नगस्य । 'उरगः पन्नगो भोगी' इत्यमरः । फणै- वात्पत्रं छत्रं तस्य तलेऽधोभागे निपीदति । तिष्ठतीत्यर्थः ॥

समुद्धृताशेषमृणालजालकं

विपन्नमीनं द्रुतमीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्दमम् ॥ १९ ॥

समुद्धृतेति ॥ समुद्धृतं निष्काशितमशेषं संपूर्णं मृणालजा- लकं विससमूहो यस्मात्तथोक्तं विपन्नमीनं समापन्नमीनं द्रुताः पलायिता मीताश्च ते सारसाश्च यस्मात्तथोक्तं सरः सरो- वरं परस्परोत्पीडने संहतैः संलघैर्गजैः सान्द्रो निविडोः विमर्दः सङ्घामः कर्दमः पङ्क्तश्च यस्मिंस्तत्तथा । यद्वा । सान्द्रो निविडो विमर्देन सङ्घामेण कर्दमः पङ्क्तो यस्मिंस्तत्तथाभूतमित्यर्थः ॥

रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो

विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।

विषामिसूर्यातपतापितः फणी

न हन्ति मण्डूककुलं तृपाकुलः ॥ २० ॥

रवीति ॥ रविप्रभया सूर्यकान्त्योद्धिन्ना निर्गता शिरो-
मणेर्मूर्धन्यमणेः प्रभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तः । विलोलेन
चञ्चलेन जिह्वाद्वयेन लीढ आलीढो मारुतः पवनो येन
स तथोक्तः । विषामिसूर्यातपतापितो विषं गरलमग्निर्दावा-
नलः सूर्यातप उष्णं तैस्तापितोऽत एव तृपाकुलः फणी सर्पो
मण्डूककुलं भेकसमूहं न हन्ति । न मारयतीत्यर्थः ॥

सफेनलोलायतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृपाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरा-

दैवेक्ष्यमाणं महिपीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

सफेनेति ॥ सफेनं लोलं चञ्चलमायतं दीर्घं वक्त्रसंपुटं
मुखसंपुटं यस्य तत्तथोक्तम् । विनिःसृता निर्गता आसम-
न्तालोहिता रक्ता जिह्वा यस्य तत्तथोक्तमुन्मुखमूर्ध्वमुखम् ।
तृपा पिपासयाकुलं व्याकुलमतएव जलं सलिलमवेक्ष्यमाणं
निरीक्ष्यमाणं महिपीकुलमद्रिगह्वराद्विरिगह्वरान्निःसृतं निर्गत-
मित्यर्थः । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावा—'इत्यमरः ॥

पडुतरर्दवदाहोच्छुष्कसंस्यप्ररोहाः

परुपपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

१. 'लालारुत.' २. 'विनिर्गता.' ३. 'उत्सुकम्.' ४. 'कन्दरात्.'
५. 'मवेपमाणम्.' ६. 'वनदाहान्शुष्ट.' ७. 'शष्प.' ८. 'वेगात्.'

विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना
सपङ्क्तोयात्सरसोऽभितापितः ।

उत्प्लुत्य भेकस्त्वृषितस्य भोगिनः

फणात्पत्रस्य तले निपीदति ॥ १८ ॥

विवस्वतेति ॥ तीक्ष्णतरैः प्रचण्डतरैरंशुभिः किरणैर्मालिते
शोभते तथोक्तेन विवस्वता सूर्येणाभितापितो भेको मण्डूकः ।
'भेके मण्डूकवर्षाभू-' इत्यमरः । पङ्क्तोयेन कर्दमजलेन
सहितं युक्तं तस्मात्तथोक्तात्सरसः सरोवरादुत्प्लुत्य वृषितस्य
भोगिनः पन्नगस्य । 'उरगः पन्नगो भोगी' इत्यमरः । फणै-
वात्पत्रं छत्रं तस्य तलेऽधोभागे निपीदति । तिष्ठतीत्यर्थः ॥

समुद्धृताशेषमृणालजालकं

विपन्नमीनं द्रुतमीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्दमम् ॥ १९ ॥

समुद्धृतेति ॥ समुद्धृतं निष्काशितमशेषं संपूर्णं मृणालजा-
लकं विससमूहो यस्मात्तथोक्तं विपन्नमीनं समापन्नमीनं
द्रुताः पलायिता भीताश्च ते सारसाश्च यस्मात्तथोक्तं सरः सरो-
वरं परस्परोत्पीडने संहतैः संलघ्नैर्गजैः सान्द्रो निविडोः विमर्दः
सङ्घामः कर्दमः पङ्क्तश्च यस्मिंस्तथा । यद्वा । सान्द्रो निविडो
विमर्देन सङ्घामेण कर्दमः पङ्क्तो यस्मिंस्तथाभूतमित्यर्थः ॥

रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो

विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।

विषामिसूर्यातपतापितः फणी

न हन्ति मण्डूककुलं तृपाकुलः ॥ २० ॥

रवीति ॥ रविप्रभया सूर्यकान्त्योद्भिन्ना निर्गता शिरो-
मणेर्मूर्धन्यमणेः प्रभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तः । विलोलेन
चञ्चलेन जिह्वाद्वयेन लीढ आलीढो मारुतः पवनो येन
स तथोक्तः । विषामिसूर्यातपतापितो विषं गरलमभिर्दात्रा-
नलः सूर्यातप उष्णं तैस्तापितोऽत एव तृपाकुलः फणी सर्पे
मण्डूककुलं भेकसमूहं न हन्ति । न मारयतीत्यर्थः ॥

सफेनलोलौघतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृपाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरा-

दैवेक्ष्यमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

सफेनेति ॥ सफेनं लोलं चञ्चलमायतं दीर्घं वक्त्रसंपुटं
मुखसंपुटं यस्य ततथोक्तम् । विनिःसृता निर्गता आसम-
न्तालोहिता रक्ता जिह्वा यस्य ततथोक्तमुन्मुखमूर्ध्वमुखम् ।
तृपा पिपासयाकुलं व्याकुलमतएव जलं सलिलमवेक्ष्यमाणं
निरीक्ष्यमाणं महिषीकुलमद्रिगह्वराद्विरिगह्वरान्निःसृतं निर्गत-
मित्यर्थः । 'अद्रिगोत्रगिरिआवा-' इत्यमरः ॥

पटुतरद्वयदाहोच्छुष्कसंस्पर्शप्ररोहाः

परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

१. 'लाल्यशत.' २. 'विनिर्गता.' ३. 'उत्सुकम्.' ४. 'कन्दराद्.'
५. 'गवेयमाणम्.' ६. 'वनदाहा' इट. ७. 'शष्प.' ८. 'वेगाद्.'

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-

द्विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥२२

पटुतरेति ॥ पटुतरोऽतिसमर्थो यो दवो दावस्तस्य दा-
होच्छुष्काः दहनोच्छुष्काः सस्यप्ररोहाः सत्याङ्कुरा येषु ते
तथोक्ताः । पुरुषो निपुरो यः पवनो वायुस्तस्य वेगेनोत्क्षिप्त-
न्यूर्ध्वक्षिप्तानि संशुष्काणि पर्णानि पत्राणि येषु ते तथोक्ताः ।
समन्तादितस्ततो दिनकरस्य परितापेनातपेन क्षीणानि तोयानि
येषु ते तथोक्ताः । उच्चैरुच्चप्रदेशतो वीक्ष्यमाणा अवलोक्यमाना
वनान्ता अरण्यप्रान्ता भयं विदधतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तमेतत् ।
तल्लक्षणं तु—‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति ॥

श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कपिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ-

ञ्छरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥२३॥

श्वसितीति ॥ शीर्णानि गलितानि पर्णानि पत्राणि
यस्य स तादृशो यो द्रुमो वृक्षस्तत्र तिष्ठतीति स तथोक्तो
विहगवर्गः पक्षिसमुदायः श्वसिति श्वासोच्छ्वासं करोति ।
क्लान्तं म्लानं कपिकुलं वानरसमूहोऽद्रेः पर्वतस्य निकुञ्जं
लतागृहम् । ‘निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे’ इत्यमरः । उपयाति
गच्छतीत्यर्थः । गवया गोसदृशमृगविशेषास्तेषां यूथः
समुदायस्तोयं जलमिच्छन्सर्वत इतस्ततो भ्रमति । अजि-
ह्वमकुटिलं शरभानां कुलं शरभा अष्टापदपक्षिविशेषास्तेषां

कुलं समुदायः कृपादम्बु जलं प्रोद्धरति गृह्णातीत्यर्थः ॥

विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा
प्रबलपवनवेगोद्भूतवेगेन तूर्णम् ।

तटविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन २४

विकचेति ॥ विकचः प्रफुल्लो नवो नूतनः कुसुम्भस्त-
द्वत्स्वच्छो निर्मलो यः सिन्दूरस्तस्य भा इव भाः कान्तिर्यस्य
तेन तथोक्तेन । प्रबलस्य पवनस्य वेगेनोद्भूतः संभूतो वेगो
यस्य तेन तथोक्तेन । तटविटपानां तीरस्थवृक्षशाखानां
लताग्राणां चालिङ्गनेन परिरम्भणेन व्याकुल आकुलस्तेन
तथोक्तेन पावकेन वह्निना दिशि दिशि प्रतिदिशं तूर्णं सत्वरं
भूमयः परिदग्धाः संदग्धा इत्यर्थः ॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु

स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

ग्लपयति मृगवर्गं प्रान्तलप्नो दवाग्निः ॥२५॥

ज्वलतीति ॥ पवनेन वायुना वृद्धो वृद्धिं प्राप्नो दवा-
ग्निर्दावानलः । 'दवदावौ वनानिलौ' इत्यमरः । पर्वतानां
दरीषु फन्दरेषु ज्वलति । तथा शुष्का वंशा वेणवो यासु ताः
स्वल्पः अकृत्रिमभूमयस्तासु पटुनिनादैः स्फुटतरध्वनिभिः
स्फुटति विकाशभावमाप्नोति । तथा क्षणेन क्षणादेव लब्धा

१. 'पुरषः' २. 'वेगोद्भूतः' ३. 'धनति.' ४. 'विद्धः' ५. 'पर्व-
तान्तर्दरीषु.' ६. 'पटुनिनादः.' ७. 'तृणमध्यम्.' ८. 'क्षपयति.'
९. 'मृगयूषम्.'

प्राप्ता वृद्धिर्येन तथोक्तः संस्तृणमध्ये प्रसरति । तथा प्रान्तलम्भः
सन्मृगवर्गं हरिणसमूहं ग्लपयति व्याकुलं करोतीत्यर्थः ॥

बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु
स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।

परिणतदलशाखानुत्पतन्प्रांशुवृक्षा-
न्भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥२६॥

बहुतर इति ॥ अग्निः शाल्मलीनां वनेषु बहुतरः प्रचु-
ररूपो जात इव स्फुरति । द्रुमाणां कोटरेषु शाखागह्वरेषु
कनकगौरः काञ्चनगौरः स्फुरति । पवनेन वायुना धूतः
कम्पितः सन्नत एव परिणताः परिपक्वा दलानि पर्णानि
शाखाश्च येषां तांस्तथोक्तान्प्रांशुवृक्षानुन्नतद्रुमानुत्पतन्सन् ।
सर्वतः समन्ततो वनान्ते भ्रमति । भ्रमणं करोतीत्यर्थः ॥

गजगवयमृगेन्द्रा वह्निसंतप्तदेहाः
सुहृद् इव समेता द्वन्द्वभावं विहाय ।
हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षा-

द्विपुलपुलिनदेशान्निम्नगां संविशन्ति ॥२७॥

गजेति ॥ वह्निना दावामिना संतप्तो देहः शरीरं येषां ते
तथोक्ता अत एव द्वन्द्वभावं वैरभावं विहाय त्यक्त्वा सुहृदो
मित्राणीव समेताः संगता गजगवयमृगेन्द्रा गजो हस्ती
गवयो गोसदृशो मृगविशेषः मृगेन्द्रः सिंहश्च ते हुतवहस्य
वहेः परिखेदात्संतापात् । यद्वा हुतवहस्य परिखेदो यत्र
तस्मात्तथोक्तात् । कक्षाद्विरिगहुरादाशु श्रुति निर्गत्य वि-

१. 'परिणतदलशाराणुत्पतन्प्रांशुवृक्षात्' २. 'समन्तात्'
३. 'आश्रयन्ते.'

पुलो महान्पुलिनदेशस्तीरप्रान्तो यस्यास्तां तथोक्तां निम्नगां
नदीं संविशन्ति । आश्रयन्त इत्यर्थः ॥

कमलवनचिताम्बुः पाटलामोदरम्यः

सुखसलिलनिपेकः सेव्यचन्द्रांशुहारः ।

व्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो

निशि सुललितगीते हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥२८॥

कमलेति ॥ सुललितमतिरमणीयं गीतं गानं यस्यास्त-
स्याः संबोधनं हे सुललितगीते । कमलानां पङ्कजानां वनेन
समुदायेन चितं व्याप्तमम्बु जलं यस्मिन्स तथोक्तः । पाट-
लानां पाटलकुसुमानामामोदो गन्धो रम्यो रमणीयो यस्मि-
न्स तथोक्तः । यद्वा पाटलामोदेन रम्यो रमणीय इति ।
सुखः सुखकरः सलिलस्य निपेकः स्नानं यस्मिन्स तथोक्तः ।
सेव्याः सेवितुं योग्याश्चन्द्रस्यांशवः किरणा हाराः कुसुममा-
लाश्च यस्मिन्स तथोक्तः कामिनीभिः समेतो युक्तो निदाघो
निदाघकालो निशि रात्रौ हर्म्यपृष्ठे प्रासादतले सुखेन तव
व्रजतु । गच्छत्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोश्रोतव्रतनिरामविरचितया चन्द्रिकाहयया व्याहयया
समेतः कविप्रीत्यादिदासकविवराप्रणीकृताष्टसुसंहारे महाकाव्ये ।
प्रीतमवर्णने नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं वर्षाकालं वर्णयति—

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरो-

स्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धतद्युति-

र्धनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥ १ ॥

ससीकरेति ॥ हे प्रिये, ससीकरः साम्बुकणो योऽम्भो-
धरो जलधरः स एव मत्तः प्रमत्तः कुञ्जरो गजो यस्य स
तथोक्तः । पक्षे ससीकराम्भोधर इव मत्तः कुञ्जरो यस्येति ।
'सीकरोऽम्बुकणाः सृताः' इत्यमरः । तडिद्विद्युदेव पताका
यस्य स तथोक्तः । पक्षे तडिदिव पताका यस्येति । 'तडि-
सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । अशनिशब्द एव मर्दलः ।
पक्षे अशनिर्वज्र इव यः शब्दो निनादः स एव मर्दलो
वाद्यविशेषो यस्य स तथोक्तः । उद्धतद्युतिरुत्कटकान्तिः
कामिजनप्रियो धनागमो वर्षाकालो राजवत्समागतः । आगत
इत्यर्थः । वंशस्थं वृक्षम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः

कचित्प्रभिन्नाञ्जनराशिसंनिभैः ।

कचित्सगर्मप्रमदास्तनप्रभैः

समाचितं व्योम धनैः समन्ततः ॥ २ ॥

नितान्तेति ॥ कचिन्नितान्तमत्यन्तं नीलानि कृष्णानि
यान्द्युत्पलानि कुवलयानि तेषां पत्राणां दलानां कान्तिरिव

कान्तिर्येषां तैस्तथोक्तैः क्वचित्कुत्रचिद्भागे प्रभिन्नो योऽज्ज-
नराशिः फज्जलसमूहस्तेन संनिभैः सदृशैः । क्वचित्सगर्माणां
गर्भवतीनां प्रमदानां स्त्रीणां ये स्तनाः कुचास्तेषां प्रमेव प्रभा
कान्तिर्येषां तैस्तथोक्तैर्धनैर्भैवैर्व्योमाकाशं समन्तत इतस्ततः
समाचितं व्याप्तमित्यर्थः ॥

तृपाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुधोरवर्षिणो

बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

तृपेति ॥ तृपा विषासा तथाकुलैर्व्याकुलैश्चातकपक्षिणां
कुलैः समुदायैः प्रयाचिताः प्रार्थितास्तोयभरेण जलभरेणा-
वलम्बन्त इति तथोक्ताः । बहुयो धारा यस्यां क्रियायां
यथा भवति तथा वर्षन्ति ते तथोक्ताः । श्रोत्रस्य श्रवणस्य
मनोहर आहादकरः स्वनः शब्दो येषां ते तथोक्ता बलाह-
का मेघाः । 'अग्रं मेघो वारिवाहः स्वनयित्त्तुर्वलाहकः' इत्य-
मरः । मन्दं प्रयान्ति । गगने संचरन्तीत्यर्थः ॥

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः

सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिट्टुणम् ।

सुतीक्ष्णधारापतनोग्रसौषकं-

स्तुदन्ति चेतः प्रेसभं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥

बलाहका इति ॥ अशनिशब्दमर्दला अशनिर्वज्रस्तस्य
शब्द एव मर्दलो रणवाद्यविशेषो येषां ते तथोक्ताः ।
तद्विद्विशुदेव गुणो ज्या यस्य तथोक्तम् । 'मौर्वी ज्या

१. 'नव.' २. 'बाहि.' ३. 'भीरुताः'; 'भूयताः.' ४. 'शापकाः'.
५. 'वनिमिः'

शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । सुरेन्द्रचापमिन्द्रधनुः । घनुश्चापौ
 घन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । दधतो धारयन्तो
 बलाहका मेघाश्च सुतीक्ष्णानां धाराणां जलधाराणां पतनान्ये-
 वोम्रसायकास्तीक्ष्णवाणास्तैः कृत्वा प्रवासिनां प्रोपितानां
 चेतोऽन्तःकरणं प्रसभमत्यन्तं तुदन्ति । व्यथयन्तीत्यर्थः ॥

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः

समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।

विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता

वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥

प्रभिन्नेति ॥ प्रभिन्नेन वैदूर्येण नीलमणिना निभाः सह-
 शास्त्रैस्त्रयोक्तैस्तृणाङ्कुरैः प्रोत्थितकन्दलीदलैः प्रोत्थितानि
 निर्गतानि यानि कन्दलीनां दलानि पत्राणि तैः । 'द्रोणपर्णा'
 स्निग्धकन्दा कन्दली' इति शब्दार्णवः । इन्द्रगोपकैः कृमि-
 विशेषैश्च समाचिता व्याप्ता क्षितिर्धरित्री । 'धरा धरित्री
 धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः । शुक्लेतरैः
 कृष्णादिवर्णै रत्नैर्मणिभिर्भूषिता शोभिता वराङ्गनेवोत्तमना-
 यिकेव विभाति । शोभत इत्यर्थः ॥

सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं

विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।

सैसंभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं

प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥ ६ ॥

१. 'मनोज्ञस्वनितोत्सुखोत्सुकम्'; 'मनोज्ञाम्बुदनादसोत्सुकम्.'

२. 'विभाति.' ३. 'सविभ्रमा.'

सदेति ॥ सदा सर्वदा मनोज्ञं सुन्दरं स्वनच्छब्दायमा-
नमुत्सवोत्सुकं हर्षेणोत्कण्ठितम् । यद्वोत्सवे हर्ष उत्सुकमु-
त्कण्ठितम् । विकीर्णः प्रसारितो विस्तीर्णो लम्बमानो यः
कलापो वर्हस्तेन शोभितम् । ससंभ्रमं ससंवेगं यदालिङ्गनं
परिरम्भणं चुम्बनं च तत्राकुलं व्याकुलं वर्हिणां कलापिनां
कुलं प्रवृत्तमारब्धं नृत्यं नर्तनं येन तत्तादृशमद्यास्तीत्यर्थः ॥

निपातयन्त्यः परितस्तटद्गुमा-

न्प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।

स्त्रियः सुदुष्टा इव जातविभ्रमाः

प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥ ७ ॥

निपातयन्त्य इति ॥ प्रवृद्धो वेगः प्रवाह उत्साहो वा
येषां तैस्तथोक्ताः । अनिर्मलैः कद्रुपैर्मलिनैर्वा सलिलैर्जलैर्ला-
वण्यजलैर्वा । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । परितः स-
मन्ततस्तटद्गुमांस्तटपरूढवृक्षान्पितृमातृकुलजनाभिभावकान्वा
निपातयन्त्यः समूहमुन्मूलयन्त्यो नाशयन्त्यो वा सुदुष्टाः स्त्रिय
इव जात उत्पन्नो विभ्रमः शृङ्गारादिचेष्टाभेदो यासां तास्त-
थोक्ताः । जातविभ्रमाः समुत्पन्नभ्रमविशिष्टा नद्यस्त्वरितं
शीघ्रं पयोनिधिं समुद्रं प्रयान्ति गच्छन्तीत्यर्थः ॥

वृणोर्त्कररुद्रतकोमलाङ्कुर-

विचित्रेनीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।

१. 'निपातयन्त्यः' २. 'प्रहृष्टाः'; 'प्रहृष्टाः'. ३. 'वृणोर्त्करः'
'विशानि.' ५. 'देवैः'.

वनानि वैन्ध्यानि हरन्ति मानसं

विभूषितान्युद्गतपल्लवैर्दुमैः ॥ ८ ॥

तृणोत्करैरिति ॥ उद्गता निर्गताः कोमला अङ्कुरा येषां
तैस्तथोक्तैः । विचित्रनीलैर्हरिणीमुखैः क्षता खण्डितासौख्य-
थोक्तैस्तृणोत्करैरुद्गता निर्गताः पल्लवाः किसलयानि येषां
तैस्तथोक्तैः । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । दुमैर्वृक्षैः
कृत्वा विभूषितानि शोभितानि वैन्ध्यानि विन्ध्यसंबन्धीनि
वनानि काननानि । 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मान-
समन्तःकरणं हरन्तीत्यर्थः ॥

विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननै-

र्मृगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।

समाचिता सैकतिनी वनस्थली

समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥ ९ ॥

विलोलेति ॥ विलोलानि चञ्चलानि यानि नेत्रोत्पल-
न्युत्पलसदृशानि नेत्राणि तैः शोभितानि भूषितान्याननानि
वदनानि येषां तैस्तथोक्तैः । 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं
लपनं मुखम्' इत्यमरः । उपजातसाध्वसैः संजातभयैर्मृगैर्ह-
रिणैः । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः' इत्यमरः ।
समन्तादितस्ततः समाचिता व्याप्ता सैकतिनी सिकतासंब-
न्धिनी वनस्थल्यकृत्रिमारण्यभूमिश्चेतसोऽन्तःकरणस्य समुत्सु-
कत्वमौत्सुक्यं प्रकरोति । प्रकर्षेण जनयतीत्यर्थः ॥

अभीक्षणमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा
धनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि ।

तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः

प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः ॥ १० ॥

अभीक्षणमिति ॥ अभीक्षणं मुहुर्मुहुः । 'मुहुर्मुहुः पुनः
शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः' इत्यमरः । उच्चैरुच्चस्वरेण ध्वनता
शब्दं कुर्वता पयोमुचा मेघेन धनान्धकारीकृतशर्वरीष्वप्यधना-
न्धकारा धनान्धकारा यथा संपद्यते तथा कृताश्च ताः शर्वर्यो-
रात्रयो यथा तथाभूतासु तडित्प्रभया विद्युत्कान्त्या दर्शिता
मार्गभूमयो यासां तास्तथोक्ता अभिसारिकाः स्त्रियो रागा-
त्कान्तानुरागेण । संकेतमिति शेषः । प्रयान्ति गच्छन्ती-
त्यर्थः । अभिसारिकालक्षणमुक्तममरसिंहेन—'कान्तार्थिनी
तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति ॥

पयोधरैर्भीमगभीरनिखनै-

स्तौडिद्रिरुद्वेजितचेतसो भृशम् ।

कृतापराधानपि योपितः प्रिया-

न्परिष्यजन्ते शयने निरन्तरम् ॥ ११ ॥

पयोधरैरिति ॥ भीमो भयानको गभीरो गम्भीरो निखनो
निर्घोषो येषां तैस्तथोक्तैः । 'स्वाननिर्घोषनिर्हादनादनिखान-
निखनाः' इत्यमरः । पयोधरैर्मेघैस्तडिद्रिर्विद्युद्भिश्च भृशम-
त्यन्तमुद्वेजितमुद्विग्नं चेतोऽन्तःकरणं यासां तास्तथोक्ता यो-
पितो नार्यः । 'स्त्री योपिदबला योपा नारी सीमन्तिनी

१. 'मुहीक्षणम्'. २. 'ध्वनताम्'. ३. 'पयोमुचाम्'. ४. 'धनान्ध-
काराकृत'. ५. 'ध्वनद्भिः'.

वधूः' इत्यमरः । कृतोऽपराधोऽन्यायः परवन्तानिरीक्षणा-
दिर्येस्तांस्तथोक्तानपि प्रियाञ्शयने निरन्तरं निरवकाशं यथा
भवति तथा परिष्वजन्ते । आलिङ्गन्त इत्यर्थः ॥

विलोचनेन्दीवरवारिविन्दुभि-

निषिक्तविम्बाधरचारुपल्लवाः ।

निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः

स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥ १२ ॥

विलोचनेति ॥ विलोचनानि नेत्राणीन्दीवराणीव नीलो-
त्पलानीवेति विलोचनेन्दीवराणि तेषां ये वारिविन्दवो जल-
विन्दवस्तैः कृत्वा निषिक्ताः संसिक्ताः विम्बाधरा विम्बसदृ-
शाधराश्चारुपल्लवा इवेति ते यासां तास्तथोक्ताः । विम्बप-
देनारक्तत्वं पल्लवपदेन च कोमलत्वं व्यज्यते । निरस्तानि
त्यक्तानि माल्यान्याभरणानि भूषणान्यनुलेपनानि चन्दना-
दीनि याभिस्तास्तथोक्ताः प्रवासिनां प्रोषितानां प्रमदाः स्त्रियो
निजरमणसमागमसङ्गजनितसुखे निराशा आशारहिताः स्थि-
ता आसन्नित्यर्थः ॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं

भुजंगवद्वक्रगतिप्रसर्पितम् ।

ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं

प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥

विपाण्डुरमिति ॥ विपाण्डुरं पाण्डुरवर्णं कीटाश्च रजांसि
च तृणानि च तैरन्वितं युक्तं भुजंगवत्सर्पवद्वक्रगतिस्तिर्यग्-

मनं प्रसर्पितमितस्ततः संचरणशीलं ससाध्वसैः संभयैर्भेक-
कुलैर्मण्डकसमुदायैः । 'भेके मण्डकवर्षाभूशालरुहवर्दुराः'
इत्यमरः । निरीक्षितं विलोकितं नवोदकं नूतनजलं निम्नस्य
गम्भीरस्य देशस्याभिमुखम् । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्य-
मरः । प्रयाति गच्छतीत्यर्थः ॥

विपत्रपुष्पां नलिनीं समुत्सुका

विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।

पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां

कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ १४ ॥

विपत्रेति ॥ समुत्सुका उत्कण्ठिताः श्रुतेः श्रवणस्य हारी ।
मनआहादकर इति यावत् । निस्वनः शब्दो येषां ते तथो-
क्ता मूढा इदं न त्विदं तन्नलिनमिति विचाररहिता भृङ्गा
भ्रमराः । 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपद्मभ्रमरालयः' इत्यमरः ।
विगतानि पत्राणि दलानि यस्य तादृशं पुष्पं यस्याः सा तां
तथोक्तां नलिनीं विहाय त्यक्त्वा प्रनृत्यतां नृत्यं कुर्वतां शिखि-
नां मयूराणां कलापचक्रेषु बर्हमण्डलेषु नवोत्पलस्य नूतनकु-
वलयस्याशया । भ्रमेणेति भावः । पतन्ति निपतन्तीत्यर्थः ॥

वनद्विपानां नववारिदस्वनै-

र्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।

कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः

सभृङ्गयूर्ध्वर्मदचारिभिर्धिताः ॥ १५ ॥

१. 'प्रकुवलाशाम्', 'विपत्रपुष्पाम्'. २. 'समुत्सुकाम्'. ३. 'निवृताः'
४. 'तोयद'. ५. 'स्वनताम्'. ६. 'धिताः'.

वनद्विपानामिति ॥ नदाः सद्यःसंभृतसलिला ये वारिदा
जलदास्तेषां स्वनैर्निनादैः । 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वान-
रवस्वनाः' इत्यमरः । कृत्वा । नदान्वितानाम् । अपवारण-
गर्जनशङ्कयेति भावः । अतएव मुहुर्मुहुर्वारंवारं ध्वनतां
गर्जतां वनद्विपानामारण्यगजानाम् । 'द्विपः । मतंगजो गजो
नागः' इत्यमरः । विमलानि निर्मलानि यान्युत्पलानि कुव-
लयानि तेषां प्रभेव प्रभा येषां ते तथोक्ताः । 'स्यादुत्पलं
कुवलयम्' इत्यमरः । कपोलदेशा गण्डप्रदेशाः समृङ्गयूथै-
र्भ्रमरसमुदायसहितैर्मदवारिभिर्दानोदेकैश्चिताः । व्याप्ता इत्य-
र्थः । सौगन्ध्यातिशयाद्भ्रमरैरप्यागत्य तत्र स्थितमिति भावः ॥

सितोत्पलामाम्बुदञ्चुम्बितोपलाः

समाचिताः प्रस्रवणैः समन्ततः ।

प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः

समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥ १६ ॥

सितेति ॥ सितानि शुभ्राणि यान्युत्पलानि कुवलयानि
तेषामाभेवाभा कान्तिः सलिलवर्षणे येषां तादृशा येऽम्बुदा
जलदास्तेऽश्चुम्बिता उपलाः पाषाणा येषां ते तथोक्ताः ।
'पाषाणप्रस्तरआवोपलाश्मानः' इत्यमरः । समन्तत इत्सुतः
प्रस्रवणैर्निर्झरैः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः'
इत्यमरः । समाचिता व्याप्ताः । प्रवृत्तमारब्धं नृत्यं नर्तनं
यैस्तथोक्तैः । 'लास्यं नृत्यं च नर्तने' इत्यमरः । शिखिभि-

१. 'सतोयनमाम्बुद'; 'नीलोत्पलामाम्बुद'. २. 'सुभूयिताः'.

३. 'अपङ्कितैः'.

मैयूरैः समाकुला व्याकुला भूधराः समुत्सुकरवम् । चित्तस्ये-
ति शेषः । जनयन्त्युत्पादयन्तीत्यर्थः ॥

कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं
विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।

ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥

कदम्बेति ॥ कदम्बो नीपः, सर्जोऽश्वकर्णः, अर्जुनः
ककुभः, केतक्यश्च तासां वनं समुदायम् । 'नीपप्रियकक-
दम्बास्तु हरिप्रिये' इत्यमरः । 'साले तु सर्जकाश्याश्वकर्णकाः
सस्यसम्बरः' इत्यमरः । 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः ।
विकम्पयंस्तेषां पूर्वोक्तद्रुमाणां कुसुमैः पुष्पैरधिवासितः
संजाताधिवासः ससीकरो जलकणसहितो योऽम्भोधरो
मेघस्तस्य सप्तेन संसर्गेण शीतलः शीतः समीरणो मारुतः ।
'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' । कं पुरुषं सोत्सुकं
सोत्कण्ठं न करोति । अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः ॥

शिरोरुहैः श्रोणितटावलम्बिभिः

कृतावतंसैः कुसुमैः सुगन्धिभिः ।

स्तनैः संहारैर्वदनैः ससीधुभिः

स्त्रियो रतिं संजनयन्ति कामिनाम् ॥ १८ ॥

शिरोरुहैरिति ॥ स्त्रियन्तरुण्यः श्रोणितटे कटिपश्चाद्वा-
गेऽवलम्बन्ते तैस्तथोक्तैः शिरोरुहैश्चिकुरैः । 'चिकुरः कुन्तलो
बालः फचः फेचः शिरोरुहः' इत्यमरः । कृतावतंसैः सुग-

न्धिभिः कुसुमैः पुष्पैः । 'पुष्पं प्रसूनं सुकुमम्' इत्यमरः
सहारैः कुसुममालासहितैः स्नैः कुचैः । ससीधुभिर्मधुस-
हितैर्वदनैराननैः कामिनां विलासिनां रतिं प्रीतिं संजनयन्ति
सम्यक्प्रकारेणोत्पादयन्तीत्यर्थः ॥

तडिल्लताशकधनुर्विभूषिताः

पयोधरास्तोयभरावलम्बिनः ।

स्त्रियश्च काञ्चीमणिकुण्डलोज्ज्वला

हरन्ति चेतो युगपत्प्रवासिनाम् ॥ १९ ॥

तडिल्लतेति ॥ तडिल्लता लताकारा तडिच्छकधनुरिन्द्रा-
युधं च ताभ्यां विभूषिताः शोभिताः । 'इन्द्रायुधं शकधनुः'
इत्यमरः । तोयभरेण जलनारेणावलम्बिनो नम्राः पयोधरा
मेघाः । काञ्ची मेखला च मणिकुण्डलानि नानाविधरत्नख-
चितताट्टकानि च तैरुज्ज्वलाः सुन्दराः स्त्रियश्च प्रवासिनां
प्रोषितानां चेतोऽन्तःकरणं युगपत्समगेव हरन्त्यपहरन्तीत्यर्थः ।
स्त्रियश्चात्र परकीयाः । प्रवासिनां स्वकीयासांनिध्याभावात् ॥

मालाः कदम्बनवकेसरकेतकीमि-

रायोजिताः शिरसि विभ्रति योषितोऽद्य ।

कर्णान्तरेषु ककुभद्रुमर्मञ्जरीभि-

रिच्छानुकूलरचितानवतंसकांश्च ॥ २० ॥

माला इति ॥ योषितः स्त्रियोऽद्य कदम्बानि कदम्ब-
कुसुमानि, नवकेसराणि नूतनवकुलकुसुमानि, केतक्यश्च
ताभिरायोजिता अभिताः । 'अथ केसरे । वकुलः'

१. 'तडिल्लताः'. २. 'मेखलोज्ज्वलाः'. ३. 'मञ्जरीणाम्'. ४. 'श्रोत्रानुकूल'.

इत्यमरः । मालाः स्रजः शिरसि मूर्धनि ककुभट्टमोऽर्जुनवृ-
क्षस्तस्य मञ्जरीभिः कलिकाभिरिच्छयानुकूलं यथा भवति
तथा रचितान्कृतानवतंसा एवावतंसकास्तान्कर्णान्तरेषु कर्णो-
परिभागेषु विभ्रति दधतीत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तमेतत् ।
तदुक्तम्—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’ इति ॥

कालागुरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गयः

पुष्पावतंससुरभीकृतकेशपाशाः ।

श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचां त्वरितं प्रदोषे

शय्यागृहं गुरुगृहात्प्रविशन्ति नार्यः ॥ २१ ॥

कालागुर्विति ॥ कालागुरुः कृष्णागुरुः स प्रचुरो बहुलो
यसिस्तादृशं यच्चन्दनं तेन चर्चितं लिप्तमङ्गं शरीरं यासां
तास्तथोक्ताः । पुष्पावतंसेन कुसुमकर्णपूरेण सुरभीकृतः सु-
गन्धीकृतः केशपाशः कुन्तलसमूहो यासां तास्तथोक्ता नार्यः
स्त्रियो जलमुचां घनानां ध्वनिं गर्जनं श्रुत्वाकर्ण्य त्वरितं
शीघ्रं प्रदोषे रजनीमुखे गुरुगृहाच्छुरगृहं परित्यज्य शय्या-
गृहं प्रविशन्तीत्यर्थः ॥

कुवलयदलनीलैरुन्नतैस्तोयनम्रै-

र्मृदुपवनविधूतैर्मन्दमन्दं चलद्भिः ।

अपहतमिव चेतस्तोयदैः सेन्द्रचापैः

पथिकजनवधूनां तद्वियोगाकुलानाम् ॥ २२ ॥

कुवलयेति ॥ कुवलयस्य नीलोत्पलस्य दलं पत्रमिव

१. ‘चर्चिताङ्गाः’. २. ‘स्वोक्तनम्रैः’. ३. ‘तोयनम्रैः’. ४. ‘तद्वियो-
गक्षनानाम्’.

नीलैः श्यामवर्णैरुन्नतैरुच्चस्थैस्तोयनम्रैर्जलनम्रैर्मृदुना लघुना
 पवनेन वातेन विधूताः कम्पितास्तैरत एव मन्दमन्दमत्तिम-
 न्धरं चलद्भिर्गच्छद्भिः सेन्द्रचापैरिन्द्रधनुषा सहितैस्तोयदैर्मे-
 घैस्तेषां पान्थजनानां वियोगेन विरहेणाकुला व्याकुलास्तासां
 पथिकजनवधूनां विरहिणीनां चेतोऽन्तःकरणमपहृतमिव ह-
 त्वा नीतमिवेत्युल्लेखा । मालिनी वृत्तमेवत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-

त्पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां

नवसलिलनिपेकच्छिन्नस्तापो वनान्तः ॥ २३ ॥

मुदित इति ॥ नवस्य नूतनस्य सलिलस्य निपेकेण सेव-
 नेन छिन्न उच्छिन्नस्तापो यस्य स तथोक्तो वनान्तोऽरण्य-
 प्रान्तो जातपुष्पैः प्रादुर्मृतकुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैर्मुदित इव
 समन्तादितस्ततः पवनेन वायुना चलिताः कम्पिताः शाखा
 यैस्तथोक्तैः शाखिभिर्वृक्षैः । 'वृक्षो महीरूढः शाखी विटपी
 पादपस्तरुः' इत्यमरः । नृत्यतीव नृत्यं करोतीवेत्युल्लेखा ।
 एवमन्यत्रापि । केतकीनां सूचिभिः कण्टकैर्हसितमिव हास्य-
 मिव विधत्ते । दधतीत्यर्थः ॥

शिरसि वकुलमालां मालतीभिः समेतां

विकसितनवपुष्पैर्धुथिकाकुञ्जलैश्च ।

विकचनवकदम्बैः कर्णपूरं वधूनां

रचयति जलदौघः कान्तवत्काल एषः ॥ २४ ॥

शिरसीति ॥ जलदानां मेघानामोघः संघातो यस्मिन्स

तथोक्तः । 'स्तोमौघनिकरत्रातवारसंघातसंचयाः' इत्यमरः ।
एष कालो वर्षाकालः कान्तवप्रियवद्वधूनां स्त्रीणां शिरसि
मूर्धनि मालतीभिर्मालतीकुसुमैः समेतां युक्तां बकुलमालां
केसरस्रजं रचयति करोति । तथा विकसितनवपुष्पैः संफु-
लनूतनकुसुमैर्युधिकाया मागधीलतायाः कुब्जलानि मुकुला-
नि तैः । 'अथ मागधी । गणिका यूधिकाम्बुष्ठा' इत्यमरः ।
'कुब्जलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । विकचानि विकसि-
तानि नवानि नूतनानि यानि कदम्बानि कदम्बकुसुमानि
तैश्च कर्णपूरं कर्णोत्तंसं रचयति । करोतीत्यर्थः ॥

दधति वैरकुचाग्रैरुन्नतैर्हारयष्टिं

प्रतनुसितदुकूलान्यायतैः श्रोणिविम्बैः ।

नवजलकणसेकादुद्गतां रोमराजीं

ललितवलिविभङ्गैर्मध्यदेशैश्चैर्नायः ॥ २५ ॥

दधतीति ॥ नार्यः स्त्रिय उन्नतैरुर्ध्वमुखैर्वरा उत्तमाः ।
पीना वर्तुलाश्चेति यावत् । ये कुचाः स्तनास्तेषामग्रैरग्रभागै-
र्हारयष्टिं मुक्ताहारमायतैर्दीर्घैः श्रोणिविम्बैः कटिपश्चाद्भागैः
प्रतनूनि सूक्ष्माणि सितानि श्वेतवर्णानि यानि दुकूलानि
वस्त्राणि तानि ललितानां सुन्दराणां बलीनां त्रिवलीनां वि-
भङ्गा येषु तैस्त्रयोक्तैर्मध्यदेशैर्नवानां जलकणानां सेकादुद्ग-
तामुत्पन्नां रोमराजीं रोमाश्चपङ्क्तिं दधतीत्यर्थः ॥

नवजलकणसङ्गाच्छीततामादधानः

कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।

१. 'कुचयुगाग्रैः', 'पृथुकुचाग्रैः'. २. 'राजिम्'. ३. 'त्रिवलिवलि-
विभङ्गैः', 'ललितवलिविभागैः'. ४. 'मध्यदेशे'. ५. 'तु'. ६. 'सेकात्'.
७. 'शलयः', 'नासकः'.

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः

परिहरति नभस्वान्प्रोपितानां मनांसि ॥ २६ ॥

नवेति ॥ नवानां नूतनानां जलकणानां सङ्गात्संन्या-
च्छीततां शैत्यमादधानो गृह्णन्कुसुमानां पुष्पाणां भरेण नत्वा
नम्रास्तेषां तथोक्तानां पादपानां वृक्षाणां लासकः संसर्गवान् ।
एतेन मान्द्यमुक्तम् । केतकीनां रजोभिः परागैः । 'परागः
सुमनोरजः' इत्यमरः । जनित उत्पादितो रुचिरः सुन्दरो
गन्धो यस्मिंस्तथोक्तो नभस्वान्वायुः प्रोपितानां पान्थजनानां
मनांस्यन्तःकरणानि परिहरतीत्यर्थः ॥

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-

रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।

अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवह्नेः शिखाभिः

समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

जलधरेति ॥ तोयनम्रा जलमारनतास्तोयदा मेघा जल-
धरेण विनतानां नम्राणामस्माकमुच्चैरुन्नतोऽयं विन्ध्याचल
आश्रय आधारः । गवतीति शेषः । इतीति हेतोरतिशय-
मत्यन्तं परुषाः कठिनास्ताभिस्तथोक्ताभिर्ग्रीष्मवह्नेः शिखाभिः
सम्यगुपजनित उत्पादितस्तापः संतापो यस्य तं तथोक्तं
विन्ध्यं विन्ध्यद्रिं जलसेकैर्जलवर्षणैर्ह्लादयन्ति हर्षं प्रापयन्ती-
वेत्युल्लेखा । उपकृतो हि विपत्तं परमुपकरोतीति भावः ॥

१. 'गुरभि'. २. 'व्यहरति', 'अपहरति'. ३. 'योषिताणाम्'.

४. 'जलमारनमितानाम्'.

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी

तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।

जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतो

दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥२८॥

बहुगुणेति ॥ बहुगुणै रमणीयः सुन्दरः कामिनीनाम-
ज्ञानानां चित्तहारी । मनोनुरञ्जक इति यावत् । तरुविटपा
वृक्षशाखा लता वल्लयश्च तासाम् । क्वचित्पुस्तके 'नतविट-
पिलतानाम्' इति पाठः । तदर्थस्तु—नता नम्रा ये विटपिनः
शास्त्रिनो लताश्च तासामिति । 'बल्ली तु व्रततिर्लता' इत्य-
मरः । बान्धवो बन्धुः । निर्विकारो विकारशून्यः प्राणिनां
जन्तूनाम् । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः'
इत्यमरः । प्राणभूतो जीवभूत एष जलदसमयो वर्षाकाल-
स्तव प्रायशो बहुशो वाञ्छितान्यभिलषितानि हितानीष्टानि
दिशतु । ददात्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराभ्रणीकृतावृतुसंहारे महाकाव्ये
प्रावृद्धर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं शरत्कालं वर्णयति—

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्रा

सोन्मादहंसरेवन्पूरनादरम्या ।

आपकशालिरेचिरातनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या ॥ १ ॥

काशांशुकेति ॥ काशमेव काशकुसुममेवांशुकं वस्त्रं यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे काशमिवांशुकं वस्त्रं यस्याः सेति । विक्रचं विकसितं यत्पद्मं तदेव मनोज्ञं सुन्दरं वक्रं मुखं यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे विकचं विकसितं यत्पद्मं तदिव मनोज्ञं सुन्दरं वक्रं मुखं यस्याः सेति । 'प्रपुल्लोत्कुल्लसंकुल्लव्याको-
शविकचस्फुटाः । फुल्लश्चैते विकसिते' इत्यमरः । 'वक्त्रास्ते वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । सोन्मादानामुन्माद-
सहितानां हंसानां रवः शब्द एव नूपुरनादो मञ्जीरध्वनिस्तेन रम्या रमणीया । पक्षे सोन्मादहंसरव इव नूपुरनादस्तेन रम्या । 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आ समन्तात्पक्षा परिणता शालिरेव रुचिरा सुन्दरा तन्वी गात्रयष्टिः शरीरलता यस्याः । पक्ष आपकशालिरिव रुचिरा तनुगात्रयष्टिर्वपुःसंहननं यस्याः । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । रूपरम्या शरन्नववधूरिव प्राप्तागतेत्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो

हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि

सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः

शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥

काशैरिति ॥ काशैः काशपुष्पैर्मही पृथ्वी । शिशिर-

दीधितिना चन्द्रेण रजन्यो रात्रयः । हंसैः सरितां नदीनां
जलानि । कुमुदैः कैरवैः । 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः ।
सरांसि कासाराः । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । कुमु-
मभारेण पुष्पभारेण नता नम्रास्तैस्तथोक्तैः सप्तच्छदैः सप्तप-
र्णैर्वृक्षत्रिशेषैवेनान्ता अरण्यप्रान्ताः । मालतीभिर्जातीभिश्च ।
'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । उपवनान्यारामाः ।
'धारामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्' इत्यमरः । शुक्ली-
कृतानीति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः ॥

चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः

पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिहाराः ।

नद्यो विशालपुलिनान्तनितम्बविम्वा

मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥ ३ ॥

चञ्चदिति ॥ चञ्चती चञ्चला मनोज्ञा सुन्दरा शफर्येव
प्रोष्ठयेव रसनाकलापः काञ्चीगुणो यासां तास्तथोक्ताः । पक्षे
चञ्चन्मनोज्ञशफरीव रसनाकलापो यासां ताः । 'प्रोष्ठी तु
शफरी द्वयोः' इत्यमरः । पर्यन्ते प्रान्तभागे संस्थितोपविष्टा
या सिताण्डजानां धवलमरालादीनां पङ्क्तिः श्रेणी सैव हारो
यासां तास्तथोक्ताः । 'पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्य-
मरः । पक्षे पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिरिव हारो यासां
ताः । विशालो विस्तीर्णो यः पुलिनान्तस्तीरप्रान्तः स
एव नितम्बविम्बं कटिपश्चाद्भागो यासां तास्तथोक्ता नद्यः
सरितः । 'अथ नदी सरित्' इत्यमरः । समदा यौवनमदग-

विताः प्रमदाः स्त्रिय इव मन्दं मन्थरं यथा भवति तथाद्य
प्रयान्ति । गच्छन्तीत्यर्थः ॥

व्योम कचिद्रजतशङ्खमृणालगौरै-

स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।

संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदै

राजेव चामरवरैरुपवीज्यमानः ॥ ४ ॥

व्योमेति ॥ त्यक्तं निवृत्तमम्बु यैस्तथोक्तैरवएव रजतं च
शङ्खश्च मृणालं च रजतशङ्खमृणालानि तानीव गौरा गौरव-
र्णास्तैस्तथोक्तैः । लघुतया शतशः प्रयातैः पवनस्य वायोर्वे-
गेन चलाश्चञ्चलास्तैस्तथोक्तैः पयोदैर्व्योमाकाशं क्वचित्कुत्र-
चिद्भागे चामरवरैश्चामरश्रेष्ठैरुपवीज्यमानो राजेव संलक्ष्यते ।
दृश्यत इत्यर्थः ॥

भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं

बन्धूकपुष्परचितारुणता च भूमिः ।

चप्राश्च चारुकमलावृतभूमिभागाः

प्रोत्कण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ॥ ५ ॥

भित्तेति ॥ भिन्नो विभिन्नो योऽञ्जनप्रचयः कञ्चलसन्-
द्वन्द्वत्कान्तिर्यस्य तद्यथोक्तं मनोज्ञं सुन्दरं नग आकाशम् ।
बन्धूकानां जीवबन्धूकानां पुष्पैः कुमुभैः रचिता कृतारुणता
यस्याः सा तथोक्ता । 'बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः ।
भूमिश्च । चारुणि सुन्दराणि यानि कमलानि तैरावृता आ-

१. 'वीताम्बुभिः' २. 'उत्प्रेक्षते.' ३. 'चामरयातैः.' ४. 'अनि
वीज्यमानः.' 'अनिवीज्यमानः.' ५. 'रजसाहनिता.' ६. 'पद्म-
समा.' ७. 'उत्कण्ठयन्ति.'

च्छादिता भूमिभागा येषां ते तथोक्ता वप्राः प्राकाराश्च ॥
 'स्याद्यो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः ।
 भुवि कस्य यूनो मनो न प्रोत्कण्ठयन्ति प्रोत्कर्षणेन नोत्क-
 ण्ठयन्ति । अपि तु सर्वस्यापीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ।

मन्दानिलाकुलितर्चास्तराग्रशाखाः

पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।

मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-

चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥ ६ ॥

मन्देति ॥ मन्देन मन्थरेणानिलेन पवनेनाकुलिताश्चारु-
 तरा अतिसुन्दरा अग्रशाखा यस्य तथोक्तः । पुष्पोद्गमस्य
 कुमुमप्रादुर्भावस्य प्रचयेनाधिक्येन कोमलानि मृदूनि पल्ल-
 वाग्राणि यस्य स तथोक्तः । मत्तद्विरेफैरुन्मत्तग्रमैः परिपी-
 तो मधुप्रसेको मकरन्दप्रसवो यस्य स तथोक्तः कोविदार-
 थमरिकयूशः । 'कोविदारै चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।'
 इत्यमरः । कस्य चित्तं न विदारयति । अपि तु सर्वस्यापि
 विदीर्णं करोतीत्यर्थः ॥

तारागणप्रवरभूषणमुद्बहन्ती

मेघायरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।

ज्योत्स्नादुहूलममलं रजनी दधाना

वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव चाला ॥ ७ ॥

तारागणेति ॥ ताराणां नक्षत्राणां गणः समुदाय एव
 प्रवरमुष्मं भूषणम् । पक्षे तारागण इव प्रवरं भूषणम् ।

‘नक्षत्रमृक्षं भं तारा’ इत्यमरः । उद्वहन्ती दधती । मेघैः कृत्वा योऽवरोधो व्यवधानं तस्मात्परिमुक्तो यः शशाङ्कश्चन्द्रः, स एव वक्रं वदनं यस्याः सा । पक्षे मेघ इव योऽवरोधो वधूटिवयोऽवलम्बनीयो मुखवसनाच्छादनव्यवहारस्ततः परिमुक्तं तन्नियमानधीनं शशाङ्कमिव चन्द्रमिव वक्त्रं मुखं यस्याः सा । अमलं निर्मलं ज्योत्स्नैव दुकूलं वसनं दधाना परिधानं कृतवती सा । पक्षे ज्योत्स्नेवामलं दुकूलं दधाना सेति । ‘चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना’ इत्यमरः । रजनी यामिनी । ‘रजनी यामिनी तमी’ इत्यमरः । प्रमदा वाला चानुदिनं प्रतिदिनं वृद्धिं प्रयाति । गच्छतीत्यर्थः ॥

कारण्डवाननविषद्वितवीचिमालाः

कादम्बसारसचयानुकुलस्तीरदेशाः ।

कुर्वन्ति हंसविरुतैः परितो जनस्य

प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितास्तटिन्यः ॥ ८ ॥

कारण्डवेति ॥ कारण्डवानां पक्षिपिशेषाणामाननैर्वदनैर्विषद्विता वीचिमालास्तरङ्गपङ्क्तयो यासु तास्तथोक्ताः । ‘भङ्गस्तरङ्ग उर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः’ इत्यमरः । कादम्बानां कलहंसानां सारसानां पुष्कराहानां चयेन समुदायेनाकुलो व्याकुलस्तीरदेशो यासां तास्तथोक्ताः । ‘कादम्बः कलहंसः स्यात्’ इत्यमरः । ‘पुष्कराहस्तु सारसः’ इत्यमरः । सरोरुहाणां कमलानां रजोभी रेणुभिररुणिता आरक्ताः । ‘परागः सुमनोरजः’ इत्यमरः । तटिन्यस्तरङ्गिण्यः । ‘तरङ्गिणी शैव-

१. ‘कुलाकुल.’ २. ‘सरोरुहरजोरुणिताश्च नयः;’ ‘परां कमलरेणु-
पृतास्तटिन्यः.’

लिनी तटिनी द्वादिनी धुनी' इत्यमरः । परितः समन्ततो
हंसानां मरालानां विरुतैः शब्दैः । 'तिरथां वाशितं रुतम्'
इत्यमरः । जनस्य लोकस्य प्रीतिं कुर्वन्ति । जनयन्तीत्यर्थः ॥

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः

प्रहादकः शिशिरसीकरवारिवर्षा ।

पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षतानां

चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥

नेत्रोत्सव इति ॥ नेत्राणां लोचनानामुत्सवो हर्षजनकः ।
'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । हृदयहारिणी मरीचिमाला
किरणपङ्क्तिर्यस्य स तथोक्तः । प्रकपेण हादको हर्षजनकः ।
शिशिरं शीतलं सीकराणां चारि चारिकर्णं वर्षति स तथो-
क्तश्चन्द्रः सुधाकरः पत्युः प्रियस्य वियोगो विरह एव विषदि-
ग्धशरो चाणसेन क्षता व्रणितास्त्रासां तथोक्तानामङ्गनानां वि-
रहिणीनां तनुं शरीरमतितरामत्यन्तं दहति संतापयतीत्यर्थः ॥

आकम्पयन्कलभरानतशालिजाला-

नानतयंस्तेख्वरान्कुमुमावनम्रान् ।

उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्व-

न्यूनां मैनधलयति प्रसभं नमस्वान् ॥ १० ॥

आकम्पयन्निति ॥ फलानां भरेण भारेणानता नम्रा ये
शालिजालाः शालिसमूहान्नानाकम्पयन् । कुमुमावनम्रांस्त-
रभ्रान्कृशभेष्टानानर्तयन् । एतेन पवने मान्द्यमाधेदितम् ।

उत्फुल्लानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन्नादृशं
वनं जलं यस्यां तां तथोक्तान् । 'जलम् । पयः कीलालम्-
मृतं जीवनं सुवनं वनम्' इत्यमरः । नलिनीं कमलिनीं
विधुन्वन्विकम्पयन् । एतेन तस्मिन्सौमन्ध्यं शैत्यं चावेदि-
तम् । नभस्वान्वायुर्यूनां तरुणानां मनः प्रसभमत्यन्तं चल-
यति । चञ्चलयतीत्यर्थः ॥

सोन्मादहंसमिथुनैरुपशोभितानि

निन्दन्तान्प्रवृत्तान्प्रवृत्तान्प्रवृत्तान् ।

सि ॥ ११ ॥

सोन्मादेति ॥ सोन्मादानामुन्मादसहितानां हंसानां मरा-
लानां मिथुनैर्द्वैरुपशोभितानि भूषितानि । अपि च स्वच्छानि
निर्मलानि प्रफुल्लानि च यानि कमलानि पद्मान्युत्पलानि
नीलेन्दीवराणि च तैर्भूषितानि शोभितानि । मन्देन मन्धरेण
प्रभातपवनेनोपःशालीनेन वायुनोद्गता उत्पन्ना वीचिमालास्त-
रङ्गपङ्क्तयो येषु तानि तथोक्तानि सरांसि सरोवराणि । जलाना-
मिति शेषः । हृदयं सहस्रोत्कण्ठयन्त्युरकण्ठायुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

नष्टं धनुर्वलाभिदो जलदोदरेषु

सौदामिनी स्फुरति नाद्यं विषत्पताका ।

धुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः

पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ॥ १२ ॥

नष्टमिति ॥ अद्येदानीं जलदानां मेघानामुदरेषु गर्भेषु ।

१. 'स्वच्छानि फुल्ल.' २. 'मन्दं प्रभात'; 'मन्दप्रचार.' ३. 'पव-
नोद्गता.' ४. 'हृदयं स्पन्दम्.' ५. 'नापि.'

दृश्यमानमिति शेषः । बलनामकं दैत्यं भिनत्ति विदारयति
 हन्तीति यावत् । तस्य बलभिदो बलारातेरिन्द्रस्य धनुः
 कार्मुकं नष्टं गतम् । न दृश्यत इत्यर्थः । वियत आकाशस्य
 पताका सौदामिनी तडिन्न स्फुरति न दीव्यति । बलाका,
 विसकण्ठिकाः । 'बलाका विसकण्ठिका' इत्यमरः । पक्षाणां
 पत्राणां पवनैर्वतैः । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पत्रं च तनूरु-
 हम्' इत्यमरः । नभो न धुन्वन्ति न कम्पयन्ति । उद्यत-
 मूर्ध्वं मुखं वदनं मेघदिदृक्षया येषां ते तथोक्ता मयूरा ब-
 र्हिणो गगनमाकाशं न पश्यन्ति । नावलोकयन्तीत्यर्थः ॥

नृत्यप्रयोगरहिताञ्छिखिनो विहाय

हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।

श्रुत्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपा-

न्सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥

नृत्येति ॥ मदनः कंदर्पो नृत्यप्रयोगेन नर्तनप्रयोगेन
 रहिताञ्छिखिनो बर्हिणो विहाय त्यक्त्वा मधुरं प्रगीतं गानं
 येषां तांस्ताथोक्तान्हंसानुपैति प्राप्नोति । कुसुमानां पुष्पाणा-
 मुद्गम उत्पत्तिस्तस्य श्रीः शोभा कदम्बो घूलिकदम्बः, कुटजः
 शक्रनामको घृक्षविशेषः, अर्जुनः ककुभवृक्षः, सर्जः शाल-
 वृक्षः, नीपः पूर्वोक्तकदम्बभिन्नकदम्बस्तान् 'अथ कुटजः
 शक्रः' इत्यमरः । 'इन्द्रद्रुः ककुमोऽर्जुनः' इत्यमरः । श्रुत्वा
 त्यक्त्वा सप्तच्छदान्सप्तपर्णवृक्षानुपगता प्राप्तेत्यर्थः ॥

शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि

स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।

पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि

प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥ १४ ॥

शेफालिकेति ॥ शेफालिका सुवहा तस्याः कुसुमानां पुष्पाणां गन्धेन मनोहराणि सुन्दराणि । 'शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा' इत्यमरः । स्वस्वमनुद्वेगं तीव्रतराणि तापदावानलादिदुःखाभावाद्यथा भवति तथा स्थितानामुपविष्टानामण्डजानां पक्षिणां कोकिलादीनां कुलैः समुदायैः प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि । पर्यन्ते संस्थितानां प्रान्तस्थितानां मृगीणां हरिणीनां नयनानि लोचनान्येवोत्पलानि कुवलयानि येषु तानि तथोक्तान्युपवनान्युद्यानानि पुंसां मनांसि प्रोत्कण्ठयन्ति समुत्कण्ठितानि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

कह्लारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधुन्व-

स्तत्संगमादधिकशीतलतामुपेतः ।

उत्कण्ठयत्यतितरां पवनः प्रमाते

पत्रान्तलयतुहिनाम्युविधूयमानः ॥ १५ ॥

कह्लारेति ॥ कह्लारपद्मकुमुदानि कह्लारं सौगन्धिकम्, पद्मं नलिनम्, कुमुदं कैरवं तानि । 'सौगन्धिकं तु कह्लारम्' इत्यमरः । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः । 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः । मुहुर्वारंवारं विधुन्वन् । तेषां संगमा-

१. 'राम.' २. 'गण.' ३. 'कुसुमानि.' ४. 'मुदा.' ५. 'उपेत.'
६. 'सोत्कं करोति धनिताम्.' ७. 'तुहिनानि हरंस्वरुणाम्.'

स्पर्शादधिकमत्यन्तं शीतलतामुपेतः प्राप्तः । पत्रान्ते दल-
प्रान्ते लग्नं यत्तुहिनाम्बु हिमजलं तद्विधूयते स तथोक्तो
विधूयमानः पवनो वायुः प्रभाते प्रातःकालेऽतितरामत्यन्त-
मुत्कण्ठयत्युत्सुकयतीत्यर्थः ॥

संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि
स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।

हंसैः संसारसकुलैः प्रतिनादितानि

सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥ १६ ॥

संपन्नेति ॥ संपन्नानां जलसिक्तानां शालीनां निचयेन
समूहेनावृतानि छादितानि भूतलानि येषां तानि तथोक्तानि ।
स्वस्थमनुद्वेगं स्थितानां प्रचुराणां बहूनां गवां कुलैः समुदायैः
शोभितानि भूपितानि । सारसानां पक्षिविशेषाणां कुलैः
सहितास्त्रैस्तथोक्तेर्हंसैः प्रतिनादितानि सीमान्तराणि नृणां
जनानां प्रमोदं हर्षं जनयन्त्युत्पादयन्तीत्यर्थः ॥

हंसैर्जिता मुललिता गतिरङ्गनाना-

मम्भोरुहैर्विकसितैर्मुसुचन्द्रकान्तिः ।

नीलोत्पलमंदकलानि विलोकितानि

भ्रूषिभ्रमाथ रुचिरालनुभित्तरंगः ॥ १७ ॥

हंसैरिति ॥ अङ्गनानां पुरंघीणां मुललितात्यन्तं रमणीया
गतिर्हंसैर्जिता । मुसुचन्द्रस्य वदनचन्द्रस्य कान्तिः शोभा
विकसितैर्विकसितैर्मम्भोरुहैर्जिता । नन्देन कलानि मधुराणि
विलोकितान्यवलोकितानि नीलोत्पलैर्जितानि । रुचिराः सु-

न्दरा अविभ्रमाश्च तनुभिः सूक्ष्मैस्तरंगैर्वीचिभिर्विता इति
लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः ॥

श्यामा लताः कुसुमभारनतप्रवालाः

स्त्रीणां हरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् ।

दन्तावभासविशदस्मितचन्द्रकान्ति

कङ्क्रेलिपुष्परुचिरा नवमालती च ॥ १८ ॥

श्यामा इति ॥ कुसुमानां पुष्पाणां भारेण नता नम्राः
प्रवालाः पल्लवा ग्रासां तास्तथोक्ताः श्यामा हरिद्वर्णस्त्रय मध्ये
याश्च लता व्रतत्यः । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । स्त्री-
णां नारीणां धृतानि भूषणानि यैस्त्रेपां बाहूनां कान्ति शोभां
हरन्त्यपनयन्ति । कङ्क्रेलिपुष्परुचिरा नवमालती नूतनमा-
लिका च दन्तानां रदनानामवभासेन प्रभया विशदं निर्मलं
स्मितमेव चन्द्रकान्तिम् । 'रदना दशना दन्ताः' इत्यमरः ।
हरतीति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ॥

केशान्नितान्तघननीलयिकुञ्चिताग्रा-

नापूरयन्ति वनिता नवमालतीभिः ।

कर्णेषु च प्रवृत्तकाञ्चनकुण्डलेषु

नीलोत्पलानि विविधानि निवेशयन्ति ॥ १९ ॥

केशानिति ॥ वनिता अथवा नितान्तमत्यन्तं घनाः
संकीर्णा नीलाः कृष्णवर्णा विकुञ्चिताः कुटिला अत एवाग्राः

१. 'धृत.' २. 'दन्ते विभास.' ३. 'वस्त्रकान्तिम्.' ४. 'बन्धूक.'
५. 'रचिता.' ६. 'नवमालिका च'; 'नवमालतीव'; 'नवमालिकेव.'
७. 'प्रचुर'; 'प्रचल'; 'प्रचल.' ८. 'कुण्डलेषु.' ९. 'विकृचानि.'
१०. 'निवेशयन्ते.'

श्रेष्ठास्तांस्तथोक्तान्केशान्कुन्तलान् । 'चिकुरः कुन्तलो बालः
 क्रचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । नवमालतीभिर्नवमालती-
 कुसुमैरापूरयन्ति । प्रवराणि श्रेष्ठानि काञ्चनकुञ्जलानि
 स्वर्णताटङ्कादीनि येषु तेषु तथोक्तेषु कर्णेषु श्रवणेषु । 'कर्ण-
 शब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । विवि-
 धानि विचित्राणि नीलोत्पलानीन्दीवराणि निवेशयन्ति
 स्थापयन्ति । अवलम्बयन्तीत्यर्थः ॥

हारैः सचन्दनरसैः स्तनमण्डलानि
 श्रोणीतटं सुविपुलं रसनाकलापैः ।

पादाम्बुजानि कलनूपुरशेखरैश्च

नार्यः प्रहृष्टमनसोऽद्य विभूषयन्ति ॥ २० ॥

हारैरिति ॥ प्रहृष्टमनसः प्रहर्षितचेतसो नार्यः स्त्रियोऽद्य
 सचन्दनरसैश्चन्दनद्रवसहितैर्हारैः स्तनमण्डलानि कुचमण्ड-
 लानि । रसनाकलापैः काञ्चीगुणैः सुविपुलं महच्छोणीतटं
 कटिपश्चाद्भागम् । कलनूपुरशेखरैरुत्तममञ्जरैः पादाम्बुजानि
 चरणकमलानि च विभूषयन्तीत्यर्थः ॥

स्फुटकुमुदचितानां राजहंसस्थितानां

मरकतमणिभासा वारिणा भ्रूपितानाम् ।

श्रियमतिशयरूपां व्योम तोयाशयानां

बहति विगतमेघं चन्द्रतारावकीर्णम् ॥ २१ ॥

स्फुटेति ॥ विगता मेघा यस्मात्तथोक्तं चन्द्रश्च तारा
 नक्षत्राणि च ताभिरवकीर्णं व्याप्तं व्योमाकाशं स्फुटैर्विक-
 सितैः कुमुदैः कैरवैश्चिता व्याप्तास्त्रेषां तथोक्तानाम् । राज-

हंसा हंसविशेषाः स्थिता येषु तेषां तथोक्तानाम् । 'शजहं-
सास्तु ते चञ्चुरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । मरकतमणे-
र्भा इव भाः कान्तिर्यस्य तेन तथोक्तेन वारिणा जलेन
भूपितानां शोभितानां तोयाशयानां जलाशयानामतिशयरू-
पामत्यन्तसुन्दरां श्रियं शोभां वहति । घत् इत्यर्थः । मालि-
नीवृत्तम् । तल्लक्षणं तु पूर्वोक्तम् ॥

शरदि कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीता

विगतजलदवृन्दा दिग्बिभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुपमम्भः दैधानपङ्का धरित्री

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥२२॥

शरदीति ॥ शरदि शरत्काले कुमुदस्य कैरवस्य सङ्गा-
त्संसर्गाच्छीताः शीतला वायवः पवना वान्ति वह-
न्ति । दिग्बिभागा आशाप्रान्ताः । 'दिशस्तु फकुमः
काष्ठा आशाश्च' इत्यमरः । विगतानि जलदानां मेघानां
वृन्दानि समूहा येभ्यस्ते तथोक्ता अत एव मनोज्ञाः सुन्द-
राः । अम्भो जलं विगतं विनष्टं कलुपं कालुष्यं यस्य

१. 'कुमुद', २. 'तोयात्', ३. 'वान्ति', ४. 'विगत', ५. 'शरदि'.

२२-२३ श्लोकयोर्मध्येऽयमंशो ददवते—

करकमलमनोज्ञाः शान्तसंसर्गहस्ता

वदनविजितचन्द्राः काधिदन्व्यात्तदग्नयः ।

रन्वितकुमुदगन्धिः प्रायशो यान्ति चैरम

प्रपलमदनहेती सूक्ष्मगणेशकरम्याः ॥

मुरतरधिपिलाताः सत्सप्तमीभिः समेता

असमतरविनोदं सूचयन्ति प्रशामन् ।

अनुगणमुद्यराभिः धीनिमग्न्ये विनोदं

इति शरत्कालः सुन्दरविश्वप्रसोदात् ॥

तत्तथोक्तम् । निर्मलमित्यर्थः । धरित्री क्षितिः । 'धरा धरित्री
 धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः । श्यानपङ्का
 शुष्कपङ्का व्योमाकाशं विमला निर्मलाः किरणा मयूखा
 यस्य तादृशश्चन्द्रो यत्र तत्तथोक्तम् । 'किरणोत्तमयूखांशु-'
 इत्यमरः । ताराभिर्नक्षत्रैर्विचित्रं सुन्दरमित्यर्थः । 'नक्षत्रमृक्षं
 भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

दिवसकरमयूखैर्वोध्यमानं प्रभाते

वरयुवतिमुखामं पङ्कजं जृम्भतेऽद्य ।

कुमुदमपि गतेऽस्तं लीयते चन्द्रबिम्बे

हसितमिव वधूनां प्रोपितेषु प्रियेषु ॥ २३ ॥

दिवसेति ॥ प्रभाते प्रातःकाले दिवसकरस्य सूर्यस्य मयूखैः
 किरणैर्वोध्यमानं । विकाश्यमानमित्यर्थः । 'स्युः प्रभारुद्युचि-
 स्त्विद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । पङ्कजं कमलमधेदा-
 नीं जृम्भते शोभते । कुमुदं कैरवमपि चन्द्रबिम्बेऽस्तमस्ताचलं
 गते प्राप्ते सति प्रोपितेषु विदेशगतेषु प्रियेषु कान्ते वधूनां
 रमणीनां हसितमिव लीयते । क्षीणं भवतीत्यर्थः ॥

असितनयनलक्ष्मीं लक्षयत्वोत्पलेषु

कणितकनककाञ्चीं मत्तहंसस्वनेषु ।

अधररुचिरशोभां वन्धुजीवे प्रियाणां

पथिकजन इदानीं रोदिति भ्रान्तचित्तः ॥२४॥

असितेति ॥ पथिकजनः पान्थजन इदानीं शरत्काले प्रि-

१. 'म्लायते'. २. 'चन्द्रबिम्बम्'. ३. 'कान्तिम्'. ४. 'हंसी'.
 ५. 'प्रियायाः'. ६. 'भ्रान्तचेत'.

याणां प्रेयसीनामसितानां कृष्णानां नयनानां नेत्राणां लक्ष्मीं
शोभाम् । 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इ-
त्यमरः । 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । उत्पलेषु कमलेषु
कण्ठिता कणन्ती या कनककाञ्ची सुवर्णरशना तां मत्तहंस-
स्वनेषून्मत्तरालशब्देष्वधरस्योष्ठस्य रुचिरा सुन्दरा या शो-
भा तां बन्धुजीवे बन्धूककुसुमे लक्षयित्वा दृष्ट्वा आन्तचित्तः
सन्नोदिति । रोदनं करोतीत्यर्थः ॥

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशांकलक्ष्मीं

कौमं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।

बन्धूककान्तिमधरेषु मनोहरेषु

कापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥ २५ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुभगा सुन्दरा या शरदागमस्य श्रीः शोभा

शशाङ्कस्य चन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां स्त्रीणां सुन्दरीणां वदनेषु मुखे-
षु । कामं रमणीयं हंसवचनं मरालविरुत्तं च मणिनूपुरेषु मणि-
खचितमञ्जरीषु बन्धूकस्य बन्धूककुसुमस्य कान्तिं च मनोहरेषु
सुन्दरेष्वधरेषु विहाय त्यक्त्वा कापि कुत्रचिदपि प्रयाति गच्छ-
तीत्यर्थः । एतेन हेमन्तागमः सूचितः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी

विकसितनवकाशश्चेतवासो वसाना ।

कुमुदरुचिरकान्तिः कामिनीवोन्मदेयं

प्रैतिदिशतु शरद्विश्वेतसः प्रीतिमध्याम् ॥ २६ ॥

१. 'निनाय'. २. 'लक्ष्मीः'. ३. 'हास्ये विशुद्धवदने कुमुदाकरश्रीम्';
'हास्ये विशुद्धवदने कुमुदाकराक्षीः'. ४. 'कान्तिः'. ५. 'विकचित्त-
वकाशासंक्रुलात्मिववदा'; 'कुमुमितयनकाशाव्याकुलात्मिववासा'.
६. 'हासा'. ७. 'परीदिशतु'; 'उपक्षिणतु'.

विकचेति ॥ विकचं विकसितं कमलमेव वक्त्रं मुखं
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे विकचं कमलमिव वक्त्रं यस्याः
सेति । फुल्लानि प्रफुल्लानि नीलोत्पलानीन्दीवराण्येवाक्षिणी
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे फुल्लानि नीलोत्पलानीवाक्षिणी
यस्याः सेति । विकसितं विक्रासं प्राप्तं नवकाशं नूतनं काश-
कुसुममेव श्वेतवासः श्वेतवस्त्रम् । पक्षे विकसितनवकाशमिव
श्वेतवासो वसाना । कुमुदेन कैरवेण सदृशी रुचिरा कान्ति-
र्यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे कुमुदमिव रुचिरा कान्तिर्यस्याः
सेयं शरदुन्मदोत्कटमदा कामिनीव प्रेयसीव धौ युष्माकं
चेतसश्चित्तस्याऽग्रामुत्तमां प्रीतिं प्रतिदिशतु ददात्वित्यर्थः ॥
मालिनीवृत्तमेतत् ॥

इति शारदाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतावृतुसंहारे महाकाव्ये
शरद्वर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं हेमन्तकालं वर्णयति—

नवप्रवालोद्गमसंस्वरम्यः

प्रफुल्लोद्भ्रः परिपकशालिः ।

विलीनपद्मः प्रपतत्तुपारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १ ॥

नवेति ॥ नवानां नूतनानां प्रवालानां पल्लवानामुद्गम

याणां प्रेयसीनामसितानां कृष्णानां नयनानां नेत्राणां लक्ष्मीं
शोभाम् । 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इ-
त्यमरः । 'लोचनं नयनं नेत्रम्' इत्यमरः । उत्पलेषु कमलेषु
कणिता कणन्ती या कनककाशी सुवर्णरशना तां मत्तहंस-
स्वनेषून्मत्तरालशब्देष्वधरस्योष्ठस्य रुचिरा सुन्दरा या शो-
भां तां बन्धुजीवे बन्धूककुसुमे लक्षयित्वा दृष्ट्वा भ्रान्तचित्तः
सन्रोदिति । रोदनं करोतीत्यर्थः ॥

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशांकलक्ष्मीं
कामं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।

बन्धूककान्तिमधरेषु मनोहरेषु

कापि प्रयाति सुभगा शरदागमश्रीः ॥ २५ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुभगा सुन्दरा या शरदागमस्य श्रीः शोभा
शशाङ्कस्य चन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभां स्त्रीणां सुन्दरीणां वदनेषु मुखे-
षु । कामं रमणीयं हंसवचनं मरालविरुतं च मणिनूपुरेषु मणि-
स्वचित्तमङ्गीरेषु बन्धूकस्य बन्धूककुसुमस्य कान्तिं च मनोहरेषु
सुन्दरेष्वधरेषु विहाय त्यक्त्वा कापि कुत्रचिदपि प्रयाति गच्छ-
तीत्यर्थः । एतेन हेमन्तागमः सूचितः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी

विकसितनवकाशश्चेतवासो वसाना ।

कुमुदरुचिरकान्तिः कामिनीवोन्मदेयं

प्रैतिदिशतु शरद्वथेतसः प्रीतिमध्याम् ॥ २६ ॥

१. 'निनाय'. २. 'लक्ष्मीः'. ३. 'हास्ये विगुहवदने कुमुदाकरश्रीम्';
'हास्ये विगुहवदने कुमुदाकरश्रीः'. ४. 'कान्तिः'. ५. 'विकसितन-
वकाशासंफुल्ललम्बिषयत्रा'; 'कुमुदितपनकाशाब्जाकुलालम्बिषयत्रा'.
६. 'हासा'. ७. 'पतिदिशतु'; 'वपदिशतु'.

विकचेति ॥ विकचं विकसितं कमलमेव वक्त्रं मुखं
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे विकचं कमलमिव वक्त्रं यस्याः
सेति । फुल्लानि प्रफुल्लानि नीलोत्पलानीन्दीवराण्येवाक्षिणी
यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे फुल्लानि नीलोत्पलानीवाक्षिणी
यस्याः सेति । विकसितं विकासं प्राप्तं नवकाशं नूतनं काश-
कुसुममेव श्वेतवासः श्वेतवस्त्रम् । पक्षे विकसितनवकाशमिव
श्वेतवासो वसाना । कुमुदेन कैरवेण सदृशी रुचिरा कान्ति-
र्यस्याः सा तथोक्ता । पक्षे कुमुदमिव रुचिरा कान्तिर्यस्याः
सेयं शरदुन्मदोत्कटमदा कामिनीव प्रेयसीव वो युष्माकं
चेतसश्चित्तस्याग्र्यामुत्तमां प्रीतिं प्रतिदिशतु ददात्वित्यर्थः ॥
मालिनीवृत्तमेतत् ॥

इति भारद्वाजगोश्रोतमणिरामविरचितया चन्द्रिकाव्याख्या व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतावृतुसंहारे महाकाव्ये
शरद्वर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं हेमन्तकालं वर्णयति—

नवप्रवालोद्गमसंस्वरम्यः

प्रफुल्ललोध्रः परिपक्वशालिः ।

विलीनपद्मः प्रपतत्तुपारो

हेमन्तकालः समुपागतोज्यैम् ॥ १ ॥

नवेति ॥ नवानां नूतनानां प्रवालानां पल्लवानांमुद्गम

दन्तच्छदं प्रियतमेन निपीतसारं

दन्ताग्रभिन्नमवकृष्य निरीक्षते च ॥ १३ ॥

काचिदिति ॥ दर्पण आदर्शे सक्तः संसक्तो हस्तः करो
यस्याः सा तथोक्ता । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । काचि-
द्वनिता स्त्री.बालातपेषु कोमलोष्णेषु । स्थित्वेति शेषः । वद-
नारविन्दं मुखकमलं विभूषयति । अलंकरोतीत्यर्थः । किंच ।
प्रियतमेन कान्तेन निपीतः सारो रसो यस्य तं तथोक्तं
दन्ताग्रै रदनाग्रैर्भिन्नः खण्डितस्तथोक्तो दन्तच्छदमोष्ठमव-
कृष्याकृष्य निरीक्षते । अवलोकयतीत्यर्थः । वसन्ततिलका-
वृत्तमेतत् । लक्षणं तु पूर्वमुक्तम् ॥

अन्या प्रकामसुरतश्रमखिन्नदेहा

रात्रिप्रजागरविपाटलनेत्रपद्मा ।

सैस्तांसदेशलुलिताकुलकेशपाशा

निद्रां प्रयाति मृदुसूर्यकरैरभितप्ता ॥ १४ ॥

अन्येति ॥ प्रकाममत्यन्तं सुरतश्रमेण संभोगक्लेशेन खिन्नः
खेदान्वितो देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता । रात्रौ निशाया
यः प्रजागरो जागरणं तेन विपाटले विशेषेण पाटलवर्णे
नेत्रपद्मे नयनारविन्दे यस्याः सा तथोक्ता । सस्तो विशक-
लितोऽसदेशः स्कन्धप्रदेशो लुलितोऽत्यन्तमाकुलो व्याकुलः
केशपाशः कवरीबन्धो यस्याः सा तथोक्ता । मृदुभिः को-
मलैः सूर्यकरैस्तरणिकिरणैरभितप्तान्या काचित्स्त्री निद्रां
प्रयाति प्राप्नोति ॥

१. 'अपकृष्य'. २. 'अन्याः'. ३. 'नक्तः' 'नक्तम्'. ४. 'पद्माः',
५. 'शय्यान्त'. ६. 'अभितप्ताः'.

निर्माल्यदाम परिमुक्तमनोज्ञगन्धं

मूर्ध्नोऽपनीय घननीलशिरोरुहान्ताः ।

पीनोन्नतस्तनभरानतगात्रयष्ट्यः

कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः ॥ १५ ॥

निर्माल्येति ॥ घनवन्मेघवद्धनाः संकीर्णा वा नीलाः कृष्णवर्णाः शिरोरुहान्ताः केशप्रान्ता यासां तास्तथोक्ताः । पीनाः पुष्टा उन्नताश्च ये स्तनाः कुचास्तेषां भरेण भारेण नता नम्रा गात्रयष्ट्यः शरीरलता यासां तास्तथोक्ता अपरा अन्यास्तरुण्यो युवत्यः परिमुक्तस्त्यक्तो मनोज्ञः सुन्दरो गन्धो येन तत्तथोक्तम् । निर्माल्यदाम निर्माल्यभूतां स्रजं मूर्ध्नः शिरसोऽपनीय दूरीकृत्य केशानां कुन्तलानां रचनां कुर्वन्ति ॥

अन्या प्रियेण परिभुक्तमवेक्ष्य गात्रं

हर्षान्विता विरचिताधरचारुशोभा ।

कूर्पासकं परिदधाति नखक्षताङ्गी

व्यालम्बिनीलललितालककुञ्चिताक्षी ॥ १६ ॥

अन्येति ॥ प्रियेण कान्तेन परिभुक्तं संभुक्तं गात्रं शरीरमवेक्ष्य दृष्ट्वा हर्षेणानन्देनान्विता युक्ता । विरचिता कृताधर ओष्ठे चारुशोभा नखकृतरेखा दन्तक्षतैर्वा यस्याः सा तथोक्ता । नखैर्नखरैः क्षतं कारितमङ्गं शरीरं यस्याः सा तथोक्ता । व्यालम्बिनीभिर्ललद्भिर्नीलवर्णैर्ललितैः सुन्दरैरलकैः कुन्तलैः कुञ्चिते आकुञ्चिते अक्षिणी यस्याः सा तथोक्तान्या

१. 'अबलाः'. २. 'रागशोभा;' 'गण्डशोभा'. ३. 'रक्षांशुकम्'.
४. 'नखं नताङ्गी'. ५. 'व्यालम्बिताहुलिलता'.

स्त्री कूर्पासकं चोलम् । 'चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
परिदधाति । धत्त इत्यर्थः ॥

अन्याश्विरं सुरतकेलिपरिश्रमेण

खेदं गताः प्रशिथिलीकृतगात्रवध्यः ।

संहृष्यमाणपुलकौरुपयोर्धरान्ता

अभ्यञ्जनं विदधति प्रमदाः सुशोभाः ॥ १७ ॥

अन्या इति ॥ चिरं चिरकालं या सुरतकेलिः संभोग-
क्रिया तथा यः परिश्रमः क्लेशस्तेन खेदं गताः प्राप्ता अत एव
प्रकरणेण शिथिलीकृता गात्रवध्यो यासां तास्तथोक्ताः । सं-
हृष्यमाणः पुलको रोमाञ्चो यस्मिंस्तादृश ऊहः पीनश्च पयो-
धरान्तः पयोधरप्रान्तो यासां तास्तथोक्ताः । सुष्ठु समीचीना
शोभा यासां तास्तथोक्ताः । अन्याः प्रमदाः स्त्रियोऽभ्यञ्ज-
नमभ्यञ्जं सुगन्धतैलादिना विदधति । कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

बहुगुणरमणीयो योपितां चित्तहारी

परिणतबहुशालिव्याकुलभ्रामसीमा ।

सततमतिमनोज्ञः क्रौञ्चमालापरीतः

प्रदिशतु हिमपुक्तः काल एषः सुखं वः ॥ १८ ॥

बहुगुणेति ॥ बहुगुणै रमणीयः सुन्दरो योपितां स्त्रीणां
चित्तहारी मनोहारी परिणतैः परिपकैर्बहुभिः शालिभि-

१. 'खेदम्'. २. 'संपीष्यमाण'. ३. 'विपुलोह'. ४. 'पयोधरताः'.
५. 'प्रसंजनम्' / 'नेत्राजनम्'. ६. 'सुशोभम्'. ७. 'सीमाः'. ८. 'विति-
पतिततुषारः क्रौञ्चनादोपगीतः'. ९. 'खेप' 'कालम्'. १०. 'प्रियम्'.

व्याकुला ग्रामसीमा ग्रामान्ताः प्रान्ता यस्मिन्स तथोक्तः ।
सततं निरन्तरमतिमनोज्ञोऽतिसुन्दरः क्रौञ्चमालाभिः क्रौञ्च-
पङ्क्तिभिः परीतो युक्तो हिमयुक्त एष कालो हेमन्तकालो
वः सुखं प्रदिशतु । ददात्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतावृतुसंहारे महाकाव्ये
हेमन्तवर्णनं नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं शिशिरं वर्णयति—

प्ररूढशाल्यं शुचयैर्मनोहरं

क्वचित्स्थितक्रौञ्चनिनादराजितम् ।

प्रकामकामं प्रमदाजनप्रियं

वरोरु कालं शिशिराह्वयं शृणु ॥ १ ॥

प्ररूढेति ॥ वरावुत्कृष्टावूरु जङ्घे यस्यास्तस्याः संबोधने
हे वरोरु, प्ररूढानां प्रवृद्धानां शालीनामंशुचयैर्मनोहरम् ।
क्वचित्पुस्तके 'प्ररूढशालीक्षुचयावृतक्षितिम्' इति पाठः । स
तु रूढ एव । तत्र प्ररूढानां प्रवृद्धानां शालीनां धान्याना-
मिक्षूणां च चयैः समूहैरावृताच्छादिता क्षितिः पृथ्वी यस्मि-
न्निति समासः । क्वचित्कुत्रचिद्द्रक्षशाखायां स्थितानामुपधि-

१. 'प्ररूढशालीक्षुचयैर्मनोहरम्'. २. 'क्वचित्स्थितम्'; 'गुणस्थितम्'.
३. 'शोमितम्'. ४. 'काम'.

द्यानां कौशानां पक्षिविशेषाणां निनादैर्बिरुतै राजितं शोभितं
 तं तथोक्तम् । प्रकाममत्यन्तं कामो यस्मिंस्तं तथोक्तम् ।
 प्रमदाजनस्य स्त्रीजनस्य प्रियमिष्टं शिशिर इत्याह्वारुया यस्य तं
 तथोक्तं कालं समयं शृणु । आकर्णयेत्यर्थः । वंशस्ववृत्तमेतत् ॥
 तल्लक्षणं तु पूर्वमुक्तम् ॥

निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं

हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।

गुरूणि वासांस्वलाः सयौवनाः

प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्य सेव्यताम् ॥ २ ॥

निरुद्धेति ॥ अत्र काले शिशिरकाले निरुद्धान्यवरुद्धानि
 वातायनानि गवाक्षा यस्य तादृशस्य मन्दिरस्योदरं गर्भदेशः ।
 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । हुताशनोऽग्निर्भानुमतः
 सूर्यस्य गभस्तयः किरणाः । गुरूणि वासांसि च वलाणि ।
 सयौवनास्तारुण्यसहिता अवलाः स्त्रियो जनस्य लोकस्य से-
 व्यतां प्रयान्ति प्राप्नुवन्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ॥

न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं

न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।

न वायवः सान्द्रतुपारशीतला

जनस्य चित्तं रमयन्ति सांप्रतम् ॥ ३ ॥

नेति ॥ सांप्रतमिदानीं चन्द्रमरीचय इव चन्द्ररश्मय इव
 शीतलं शिशिरं चन्दनं जनस्य चित्तं न रमयति । तथा

मुखकमलं यासां तास्तथोक्ताः । उत्सुका उत्कण्ठिताः स्त्रियः
प्रकाममत्यन्तं कालागुरोः कृष्णागुरोर्धूपेन वासितं शय्यागृहं
शय्यामन्दिरं विशन्ति । प्रविशन्तीत्यर्थः ॥

कृतापराधान्बहुशोऽपि तर्जिता-

न्सवेपथुन्साध्वसलुप्तचेतसः ।

निरीक्ष्य भर्तृन्सुरताभिलाषिणः

स्त्रियोऽपराधान्समदा विसस्रहः ॥ ६ ॥

कृतापराधानिति ॥ समदा मदसहिताः स्त्रियः कामिन्यः
कृतोऽपराधो यैस्तथोक्तानत एव बहुशो बहुवारमपि तर्जि-
तान्वेपथुभिः कम्पैः सहिता युक्तास्तांस्तथोक्तान् । साध्वसं
भयम् । 'साध्वसं भयम्' इत्यमरः । पूर्वकृतापराधमूलकं तेन
लुप्तं विनष्टं चेतश्चित्तं येषां ते तथोक्तान्भर्तृन्प्रियान्सुरताभि-
लाषिणः संभोगाभिलाषिणो निरीक्ष्य वीक्ष्य अपराधान्पूर्वकृता-
न्विसस्रहः । अपराधस्मरणेन विप्रियं नोचुरित्यर्थः । वंश-
स्ववृत्तमेतत् । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥

प्रकामकामैर्युवैभिः सनिर्दयं

निशासु दीर्घास्त्रभिरामिताश्चिरम् ।

ऋमन्ति मन्दं श्रमखेदितोरसः

क्षपावसाने नवयौवनाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

१. 'अभितर्जितान्'. २. 'मन्द'. ३. 'न सस्रहः'. ४. 'सुरतेऽति-
निर्दयम्'; 'युवभिः सुनिर्दयम्'. ५. 'दीर्घास्त्रभिर्माहिता श्रमम्'; 'तां
द्वितैश्चिरं श्रमम्'. ६. 'भवन्ति', 'धमन्ति'. ७. 'मन्द'. ८. 'स्वेदितो
रसः'; 'मोदितोरसः'; 'प्रेदितोरसः'.

प्रकामकामैरिति ॥ प्रकाममन्त्यन्तं कामोऽर्भिलार्षो, येषां
तैस्तथोक्तैः । कामोतुरैरित्यर्थः । युवमिस्तरुणैर्दीर्घासु निशासु
रात्रिषु चिरं चिरकालं निर्दयं निर्दयतया दयामावेन सहितं
यथा भवति तथाभिरामिताः क्रीडिताः । अत एव श्रमेण
परिश्रमेण खेदितं खिन्नमुरो हृदयं यासां तास्तथोक्ता नवयौ-
वनास्तरुण्यः स्त्रियः क्षपायाः क्षणदाया अवसानं समाप्तिस्तस्मि-
न् । प्रभात इत्यर्थः । मन्दं मन्थरं अमन्ति अमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

मनोज्ञकूर्पासकपीडितस्तनाः

सरागकौशेयकभूपितोरसः ।

निवेशितान्तःकुसुमैः शिरोरुहै-

विभूषयन्तीव हिमागमं स्त्रियः ॥ ८ ॥

मनोज्ञेति ॥ मनोज्ञेन सुन्दरेण कूर्पासकेन चोलेन पीडि-
ताः स्तना यासां तास्तथोक्ताः । सरागं रागसहितं यत्कौशे-
यमेव कौशेयकं कृमिकौशोत्थं वस्त्रं तेन भूषितं शोभितमुरो
हृदयं यासां तास्तथोक्ताः स्त्रियो निवेशितानि निविष्टान्य-
न्तरन्तर्भागे कुसुमानि येषां ते तैस्तथोक्तैः शिरोरुहैः केशै-
र्हिमागमं शीतकालं विभूषयन्तीवेत्युल्लेखा ॥

पयोधरैः कुङ्कुमरागपिञ्जरैः

मुखोपसेव्यैर्नवयौवनोष्मभिः ।

विलासिनीभिः परिपीडितोरसः

स्वपन्ति शीतं परिभूष कामिनः ॥ ९ ॥

१. 'येषांसनिदीडित'. २. 'कौशेयविभूषितोरसः'. ३. 'यौवनो-
त्सवाः'. ४. 'नवयौवनायः'. ५. 'विलासिनीनाम्'. ६. 'शुभम्'.

॥ ययोधैरिति ॥ विलासिनीभिः कुङ्कुमस्य केशरस्य रागेण
 पिङ्गरैः पीतवर्णैः । सुखेनोपसेव्या उपभोग्यास्तैस्तथोक्तैः ।
 नवो नूतनो यौवनस्य तारुण्यस्योष्णौष्ण्यं येषु तैस्तथोक्तैः
 पयोधैः कुचैः परिपीडितमुरो हृदयं येषां ते तथोक्ताः का-
 मिनो विलासिनः शीतं हिमं परिनूयाभिमूय स्वपन्ति । निद्रां
 कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ सुगन्धिनिश्वासविकम्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधकम् ।

निशासु हृष्टाः सह कामिभिः स्त्रियः

पिबन्ति मद्यं मदनीयमुत्तमम् ॥ १० ॥

सुगन्धीति ॥ हृष्टा हर्षिताः स्त्रियो युवत्यः सुगन्धिना
 सुरभिणा निश्वासेन विकम्पितमुत्कम्पितमुत्पलं कुवलयं यस्मि-
 स्तत्तथोक्तं मनोहरं सुन्दरं काममत्यन्तं रतेः सुरतस्य प्रबो-
 धकं प्रबोधजनकं मदनीयमुन्मादकरमुत्तममुत्तमजातीयं मद्यं
 मधु निशासु रात्रिषु कामिभिः प्रियैः सह पिबन्तीत्यर्थः ॥

अपगतमदरागा योपिदेका प्रभाते

कृतनिविडकुचाग्रा पत्युरालिङ्गनेन ।

प्रियतमपरिशुक्तं वीक्षमाणा स्वदेहं

व्रजति शयनवासाद्वासर्मेन्यद्ब्रजन्ती ॥ ११ ॥

अपातेति ॥ अपगतो मदरागो यस्याः सा तथोक्ता ।
 पत्युः प्रियस्यालिङ्गनेन परिरम्भणेन कृतं निविडं सान्द्रं
 कुचारं स्तनार्थं यस्याः सा तथोक्ता । प्रियतमेन कान्तेन प-

१. 'प्रबोधनम्'. २. 'एव'. ३. 'कृतनिविडकुचाग्रा'; 'कुचनिविड-
 कुचा सा'. ४. 'अन्यं ब्रजन्ती'; 'अन्यद्ब्रजन्ती'.

रिभुक्तं स्वं देहं निजं शरीरं वीक्षमाणा पश्यन्ती हसन्ती से-
राननैका योषित्स्त्री प्रभाते प्रातःकाले शयनवासादन्यद्वासं
मन्दिरं व्रजतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

अगुरुसुरभिधूपामोदितं केशपाशं

गलितकुसुममौलं तन्वती कुञ्चिताग्रम् ।

त्यजति गुरुनितम्बा निम्नमध्यावसाना

उपसि शयनमन्या कामिनी चारुशोभाम् ॥१२॥

अगुर्विति ॥ अगुरोः सुरभिणा सुगन्धिना धूपेनामोदितः
संजातसौरभस्तं तथोक्तम् । गलिता सस्ता कुसुममाला
यस्य तं तथोक्तम् । कुञ्चिताग्रं कुञ्चिता वक्रभावापन्ना अग्रा
अग्रभागा यस्य तादृशं केशपाशं केशसमूहं तन्वती । गुरु-
नितम्बा गुरु नितम्बौ यस्याः सा तथोक्ता । निम्नं कृशं
मध्यावसानं मध्यप्रान्तो यस्याः सा तथोक्ता । चारुशोभा सु-
न्दरशोभान्या कामिनी ख्युपसि प्रातःकाले शयनं पर्यङ्कम् ।
'शयनं मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्काः' इत्यमरः । त्यजति मुञ्चतीत्यर्थः ।
कचित्पुस्तके 'निम्नमध्यावसन्ना' इति पाठः । तदर्थस्तु
निम्नेन मध्येनावसन्ना खिन्नेति निम्नमध्यावसन्ना । 'उपसि'
इत्यत्र विवक्षाप्राप्तत्वान्न संहिता । तदुक्तम्—'संहितैकपदे
नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा वि-
वक्षामपेक्षते ॥' इति ॥

कनककमलकान्तैः सद्य एवाम्बुधौतैः

श्रेवणतटनिपक्तैः पाटलोपान्तनेत्रैः ।

१. 'आमोदितान्'. २. 'केशपाशान्'. ३. 'मालान्'. ४. 'कुञ्चि-
ताग्रं वहन्ती'; धुन्वती कुञ्चिताग्रान्'. ५. निम्ननाभिः शुमध्या'.
६. 'शयनवासम्'; 'शयनमध्या'. ७. 'कामशोभा'; 'कामशोभाम्'.
८. 'चारुविम्बाधरोष्ठैः'. ९. 'श्रेवणतटनिपक्तैः'; 'श्रेवणतटनिपक्तैः'.

उपसि वदनविम्बैरंससंस्तक्तकेशैः

श्रिय इव गृहमध्ये संस्थिता योपितोऽद्य ॥ १३ ॥

कनकेति ॥ सद्य एव तत्कालमेवाम्बुमौतैरम्बुना जलेन
धौतानि प्रक्षालितानि तैरत एव कनककमलकान्तैः कनकस्य
सुवर्णस्य कमलमम्बुजमिव कान्तैः सुन्दरैर्वदनविम्बैः । 'चा-
रुताम्राधरोष्ठैः' इति पाठे तु चारवः सुन्दराश्च ते ताम्रा
आरक्ताश्च तेऽधरोष्ठाश्च तैः । श्रवणतटे कर्णप्रान्ते निषक्तै-
र्निषण्णैः । पाटलः पाटलवर्ण उषान्तः प्रान्तो येषां तादृशा-
नि च तानि नेत्राणि लोचनानि तैः । 'लोचनं नयनं नेत्र-
न्' इत्यमरः । अंसे स्कन्धे संसक्ताः संलमा ये केशाः कुन्त
लास्तश्चोपलक्षिता योपितः स्त्रियोऽद्येदानीमुपसि प्रातःकाले
गृहमध्ये श्रिय इव लक्ष्म्य इव संस्थिताः ॥

पृथुजघनभरार्ताः किञ्चिदानम्रमध्याः

स्तनभरपरिखेदान्मन्दमन्दं व्रजन्त्यः ।

सुरतसमयवेशं नैशमांशु प्रहाय

दधति दिवसयोग्यं वेपर्मन्यास्तरुण्यः ॥ १४ ॥

पृथ्विति ॥ पृथोः स्थूलस्य जघनस्य कट्वग्रभागस्य
भरेणार्ताः पीडिताः । 'श्लीवे तु जघनं पुरः' इत्यमरः ।
किञ्चिदीपदानम्रं नतं मध्यं यासां तास्तथोक्ताः । स्तनानां
कुचानां भरेण भारेण यः परिखेदः थमस्तस्मान्मन्दमन्दं
मन्थरं व्रजन्त्यो गच्छन्त्योऽन्यास्तरुण्यः कामिन्यो निशि भवं

१. 'चंयुक्त'. २. 'संस्थिता'. ३. 'मन्या'. ४. 'स्तनयुग'. ५. 'प्रवन्त्या'.
६. 'सुरतसमयखेदम्'; 'सुरतशयनवेपम्'. ७. 'अश्ले'; 'अन्यत्'. ८. 'एषा.'

नैशं सुरतसमये संभोगकाले यो वेश आकारस्तमाशु झटिति
प्रहाय त्यक्त्वा दिवसयोग्यं वेपं दधतीत्यर्थः ॥

नखपदचितभागान्वीक्षमाणाः स्तनाग्रा-
नधरकिसलयाग्रं दन्तमिन्नं स्पृशन्त्यः ।

अभिर्मतरसमेतं नन्दयन्त्यस्तरुण्यः

सवितुरुदयकाले भूपयन्त्याननानि ॥ १५ ॥

नखपदेति ॥ नखपदैर्नखक्षतैश्चिता व्याप्ता भागा येषां
तांस्तथोक्तान्स्तनाग्रान्कुचाग्रान्वीक्षमाणा आलोकयन्त्यः । द-
न्तमिन्नं रदनखण्डितमधरः किसलयमिव पल्लवमिवेति तस्याग्रं
स्पृशन्त्यः स्पर्शं कुर्वन्त्य एतमभितो मनोऽभिलषितो यो र-
सस्तं नन्दयन्त्योऽभिनन्दयन्त्यस्तरुण्यो विलासवत्यः सवितुः
सूर्यस्योदयकाले प्रभात आननानि मुखानि भूपयन्ति । अलं-
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः

प्रबलसुरतकेलिर्जातकंदर्पदर्पः ।

प्रियजनरहितानां चित्तसंतापहेतुः

शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम् ॥१६॥

प्रचुरेति ॥ प्रचुरो बहुलो गुडविकारः खण्डशर्करादि-
र्यसिस्तथोक्तो जातः । स्वादवो ये शालयो धान्यानीक्षव
इक्षुदण्डाश्च ते रम्यो रमणीयः । प्रबला अत्यधिकाः सुरत-
केलयो यत्र तथाविधः । जातः संजातः कंदर्पदर्पो मन्मथा-

धिक्यं यस्मिन्स तथोक्तः । प्रियजनेन कान्तजनेन रहितानाम् । विरहिणीनामित्यर्थः । चित्तसंतापस्य हेतुः कारणमेव शिशिरसमयः शीतकालो वो युष्माकं श्रेयसे कल्याणाय नित्यं सदास्त्वित्यर्थः ॥

इति भारद्वाजगोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृताऋतुसंहारे महाकाव्ये शिशिरवर्णनं नाम पद्यमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

अथ क्रमप्राप्तं वसन्तकालं वर्णयति—

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको
द्विरेफमालाविलसद्वनुर्गुणः ।

मनांसि वेद्दुं सुरतप्रसङ्गिनां

वसन्तयोद्धां समुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

प्रफुल्लेति ॥ हे प्रिये, प्रफुल्लस्य चूतस्याङ्कुरतीक्ष्णसायको एव तीक्ष्णा निशिताः सायका वाणा यस्य स तथोक्तः । द्विरेफाणां अमराणां माला पङ्क्तिरेव विलसन्वनुर्गुणो यस्य स तथोक्तो वसन्तयोद्धा सुरतप्रसङ्गिनां मनांसि वेद्दुं विदारयितुं समुपागत आगत इत्यर्थः । वंशस्य वृचमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपेद्रं

द्वियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

१. 'भेत्तुम्'. २. 'सुरतोत्सुकानाम्'. ३. 'योधः'. ४. 'सुपप्रम्'.
५. 'पवनाः'. ६. 'सुगन्धयः'.

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः

सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ २ ॥

द्रुमा इति ॥ हे प्रिये, वसन्ते वसन्तकाले सर्वं चारुत-
रमतिरमणीयमस्ति । सर्वं किं तदाह—द्रुमा इति । द्रुमा
वृक्षाः सपुष्पाः कुसुमसहिताः । सलिलं जलं सपद्मं कमल-
सहितम् । स्त्रियो वनिताः सकामाः समन्मथाः । पवनो
वायुः सुगन्धिः कुसुमसंसर्गात्सुरभिः । प्रदोषाः संध्यासमयाः
सुखाः सुखकराः । दिवसाश्च रम्या रमणीया इति । उप-
जातिवृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

वापीजलानां मणिमेखलानां

शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां

ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ ३ ॥

वापीति ॥ अयं वसन्तो वसन्तकालो वापीजलानां दीर्घि-
काजलानाम् । तत्र जलक्रीडावशात् मणिमेखलानां मणिख-
चितमेखलानाम् । स्त्रीभिः फटिप्रदेशे धारणात् । शशाङ्कभा-
सां चन्द्रकान्तीनाम् । रात्रौ संसेव्यत्वात् । प्रमदाजनानां
वनिताजनानाम् । सुप्तभोगाम् । कुसुमैः पुष्पैरन्विता युक्ता-
स्त्रेयां तथोक्तानां चूतद्रुमाणामाश्रयवृक्षाणात् । स्त्रीकर्णावतंस-
विषयपल्लवत्वात् । सौभाग्यं सुभगतां ददातीत्यर्थः ॥

कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-

नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।

१. 'कुसुमान्तानाम्,' २. 'दीरम्यम्,' ३. 'नितम्बिनीनाम्.'

२-३ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—

इत्युपादेः श्लोकश्लोकद्वयं सुवासितं धारुणितः सुवासितः ।

कुर्वन्ति नायोऽपि वसन्तकाले स्नानं चदारं

दृष्टवयादीनां येषु तानि तथोक्तानि कंदर्पेणानङ्गेन समाकु-
लानि व्याकुलानि । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । गात्रा-
णि शरीराण्युच्छ्वासयन्त्यो नार्यः स्त्रियोऽधुना वसन्तकाले
समीपवर्तिषु निकटस्थितेषु प्रियेषु कान्तेषु समुत्सुका उत्क-
ण्ठिता एव भवन्ति । जायन्त इत्यर्थः ॥

तनूनि पाण्डूनि समन्थराणि

मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि ।

अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य

करोति लावण्यसंसंभ्रमाणि ॥ ९ ॥

तनूनीति ॥ अनङ्गः कामः प्रमदाजनस्य स्त्रीजनस्याङ्गानि
गात्राणि तनूनि कृशानि पाण्डूनि पाण्डुवर्णानि समन्थराणि
जडीभूतानि मुहुर्मुहुर्वारंवारं जृम्भणतत्पराणि जृम्भणे प्रसि-
त्तानि । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । लावण्येन सौन्द-
र्येण संसंभ्रमाणि संवेगसहितानि । 'समौ संवेगसंभ्रमौ'
इत्यमरः । करोतीत्यर्थः ॥

नेत्रेषु लोलो मदिरालसेषु

गण्डेषु पाण्डुः कैठिनः स्तनेषु ।

मध्येषु निर्झो जघनेषु पीनः

स्त्रीगामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्य ॥ १० ॥

नेत्रेष्विति ॥ स्त्रीणां युवतीनां मदिरयालसान्यालस्यु-
क्तानि तेषु तथोक्तेषु नेत्रेषु लोचनेषु । 'लोचनं नयनं नेत्रम्'
इत्यमरः । लोलश्चञ्चलः । गण्डेषु कपोलेषु पाण्डुः पाण्डुवर्णः ।

१. 'मदालसानि'. २. 'स्तोत्सुक्तानि'. ३. 'लोलम्'; 'अलोलः'.

४. 'मदिरालसेषु'. ५. 'कठिनस्तनेषु'. ६. 'गण्डः'.

सनेषु । कुचेषु कठिनः । मध्येषु मध्यभागेषु निम्नो गभीरः ।
जघनेषु पीनः पुष्ट इत्यनेन प्रकारेणानङ्गः कामोऽद्य बहुधा
बहुप्रकारेण स्थितः । उपस्थित इत्यर्थः ॥

अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि

वाक्यानि किञ्चिन्मदलालसानि ।

भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि

चकार कामः प्रेमदाजनानाम् ॥ ११ ॥

अङ्गानीति ॥ कामः प्रेमदाजनानां कामिनीनामङ्गानि
शरीराणि निद्रयालसा विभ्रमाः शृङ्गारवेषा येषु तानि तथो-
क्तानि । वाक्यानि किञ्चिदीपन्मदेन लालसानि चाट्टानि ।
वीक्षितानि प्रेक्षणानि भ्रूक्षेपेण जिह्वानि कुटिलानि च चकार ।
कृतवानित्यर्थः ॥

प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमाक्तं

सनेषु गौरेषु विलासिनीभिः ।

आलिप्यते चन्दनमङ्गनाभि-

र्मदालसामिर्मृगनाभियुक्तम् ॥ १२ ॥

प्रियङ्गिति ॥ विलासिनीभिर्विलासवतीभिर्मदेनालसा
आलस्ययुक्ताभिस्रयोक्ताभिरङ्गनाभिः स्त्रीभिर्गौरेषु गौरव-
र्णेषु सनेषु कुचेषु प्रियङ्गुः श्यामा लता, कालीयकं जाय-
कम्, कुङ्कुमं केसरं च तैराक्तं युक्तं मृगनाभियुक्तं कस्तूरी-
युक्तं चन्दनमालिप्यते । लप्यत इत्यर्थः ॥

कञ्चुवयादीनां शेषु तानि तथोक्तानि कंदर्पेणानङ्गेन समाकु-
लानि व्याकुलानि । 'कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । गात्रा-
णि शरीराण्युच्छ्वासयन्त्यो नार्यः स्त्रियोऽधुना वसन्तकाले
समीपवर्तिषु निकटस्थितेषु प्रियेषु कान्तेषु समुत्सुका उत्क-
ण्ठिता एव भवन्ति । जायन्त इत्यर्थः ॥

तनूनि पाण्डूनि समन्धराणि

मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि ।

अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य

करोति लावण्यसंसंभ्रमाणि ॥ ९ ॥

तनूनीति ॥ अनङ्गः कामः प्रमदाजनस्य स्त्रीजनस्याङ्गानि
गात्राणि तनूनि कृशानि पाण्डूनि पाण्डुवर्णानि समन्धराणि
जडीभूतानि मुहुर्मुहुर्वारिवारं जृम्भणतत्पराणि जृम्भणे प्रसि-
तानि । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । लावण्येन सौन्द-
र्येण ससंभ्रमाणि संवेगसहितानि । 'समौ संवेगसंभ्रमौ'
इत्यमरः । करोतीत्यर्थः ॥

नेत्रेषु लोलो मंदिरालसेषु

गण्डेषु पाण्डुः कंठिनः स्तनेषु ।

मध्येषु निर्झो जघनेषु पीनः

स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्य ॥ १० ॥

नेत्रेष्विति ॥ स्त्रीणां युवतीनां मंदिरयालसान्यालस्यु-
क्तानि तेषु तथोक्तेषु नेत्रेषु लोचनेषु । 'लोचनं नयनं नेत्रम्'
इत्यमरः । लोलश्चञ्चलः । गण्डेषु कपोलेषु पाण्डुः पाण्डुवर्णः ।

१. 'मदालसाणि'. २. 'रसोत्सुकानि'. ३. 'लोलम्'; 'अलोलः'.
४. 'मंदिरालसेषु'. ५. 'कठिनस्तनेषु'. ६. 'नम्रः'.

स्तनेषु । कुचेषु कठिनः । मध्येषु मध्यभागेषु निम्नो गभीरः ।
जघनेषु पीनः पुष्ट इत्यनेन प्रकारेणानङ्गः कामोऽथ बहुधा
बहुप्रकारेण स्थितः । उपस्थित इत्यर्थः ॥

अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि

वाक्यानि किञ्चिन्मदलालसानि ।

भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि

चकार कामः प्रमदाजनानाम् ॥ ११ ॥

अङ्गानीति ॥ कामः प्रमदाजनानां कामिनीनामङ्गानि
शरीराणि निद्रयालसा विभ्रमाः शृङ्गारवेवा येषु तानि तथो-
क्तानि । वाक्यानि किञ्चिदीपन्मदेन लालसानि चाङ्गानि ।
वीक्षितानि प्रेक्षणानि भ्रूक्षेपेण जिह्वानि कुटिलानि च चकार ।
कृतवानित्यर्थः ॥

प्रियङ्गुकालीयककुङ्कुमाक्तं

स्तनेषु गौरेषु विलासिनीभिः ।

आलिप्यते चन्दनमङ्गनाभि-

र्मदालसामिर्मृगनाभियुक्तम् ॥ १२ ॥

प्रियङ्गिति ॥ विलासिनीभिर्विलासवतीभिर्मदेनालसा
आलस्ययुक्तास्ताभिस्तथोक्ताभिरङ्गनाभिः स्त्रीभिर्गौरेषु गौरव-
र्णेषु स्तनेषु कुचेषु प्रियङ्गुः श्यामा लता, कालीयकं जाय-
कम्, कुङ्कुमं केसरं च तैराक्तं युक्तं मृगनाभियुक्तं कस्तूरी-
युक्तं चन्दनमालिप्यते । लाप्यत इत्यर्थः ॥

१. 'विद्धतानि'. २. 'मदिरालसानि'; 'मदलालसानि'. ३. 'प्रमदो-
त्तमानाम्'. ४. 'कुङ्कुमालि'. ५. 'स्तनाङ्गरागेषु विचक्षितानि'; 'स्तना-
ङ्गरागेषु विचक्षितानि'.

मचेति ॥ भचैरुन्मचौर्द्विरेफैर्भ्रमरैः परिचुम्बितानि चारु-
णि सुन्दराणि पुष्पाणि यासां तास्तथोक्ताः । मन्दैरनतिप्रव-
लैरनिलैः पवनैराकुलिता आन्दोलिता नम्रा नम्रीभूता मृदवः
कोमलाश्च प्रचाला नवकिसलया यासां तास्तथोक्ताः । चूत-
स्याम्रस्याभिरामाः सुन्दराःकलिकाः समवेक्ष्यमाणा अवलोक्य-
मानाः सत्यः कामिमनसां सहसाकस्मादुत्सुकत्वमौत्सुक्यं कुर्व-
न्तीत्यर्थः ॥ वसन्ततिलकावृत्तमेतत् । लक्षणं सूक्तम् ॥

कान्तामुखद्युतिजुषामपि चोद्गतानां

शोभां परां कुरवकद्रुममञ्जरीणाम् ।

दृष्ट्वा प्रिये सहृदयस्य भवेन्न कस्य

कन्दर्पबाणपतनव्यथितं हि चेतः ॥ १८ ॥

कान्तेति ॥ हे प्रिये, कान्तांमुखस्य रमणीवदनस्य द्युतिं
कान्तिं जुषन्ते सेवन्त इति तेषां तथोक्तानाम् । अपि च
किंचोद्गतानां निर्गतानाम् । कुरवकद्रुमा अम्लानवृक्षास्तेषां
मञ्जरीणाम् । 'अम्लानस्तु महासहा । तत्र शोणे कुरवकः'
इत्यमरः । परामुत्कृष्टां शोभां दृष्ट्वावलोक्य कस्य सहृदयस्य
चेतोऽन्तःकरणं कन्दर्पस्य कामस्य बाणानां शराणां पतनेन
निपातेन व्यथितं पीडितं न भवेत् । अपि तु सर्वस्वापी-
त्यर्थः । हिः पादपूरणार्थः ॥

आदीप्तवह्निसदृशैर्मरुतावधूतैः

सर्वत्र किंशुकवनैः कुसुमावनम्रैः ।

१. 'कान्तामुखद्युतिमनोहरमुद्गतानाम्'; 'कान्तानवद्युतिमुषामपि-
रोद्गतानाम्'; 'नानामुखद्युतिजुषामपि चोद्गतानाम्'. २. 'हि पथिकस्य'.
३. 'निकरैर्बन्धितम्'; 'पतनव्यपनम्'.

सद्योवसन्तसमये हि समाचितेयं

रक्ताशुका नववधूरिव भाति भूमिः ॥ १९ ॥

आदीप्तेति ॥ वसन्तसमये वसन्तकाले सर्वत्रैतस्ततः सद्यः
सत्वरमादीप्तेनामिमुल्येन प्रज्वलितेन वहिना सदृशास्तैस्त-
थोक्तैः । आरक्तैरित्यर्थः । मरुता पवनेनावधूताः कम्पिता-
स्तैस्तथोक्तैः । कुसुमैः पुष्पैरवनम्रा नतास्तैस्तथोक्तैः किंशुक-
वनैः पलाशवृक्षसमुदायैः । 'पलाशे किंशुकः पर्णे वातपोतः'
इत्यमरः ॥ समाचितेयं भूमिः पृथिवी रक्ताशुका रक्तवसना
नववधूरिव नूतनस्त्रीव भाति शोभत इत्यर्थः । हि निश्चितम् ॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं

किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं नु दग्धम् ।

यत्कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभि-

र्युनां मनः सुवदनानिहितं निहन्ति ॥ २० ॥

किं किंशुकैरिति ॥ सुवदनायां रमणीयमुखायां निहित
स्थापितं यूनां तरुणानां मनोऽन्तःकारणं शुकस्य कीरस्य मुख-
स्य वदनस्य छविरिव छविः कान्तिर्येषां तैस्तथोक्तैः किंशुकैः
पलाशकुसुमैः किं न भिन्नं न विदारितम् । कर्णिकारस्य ह्रमो-
त्पलस्य कुसुमैः पुष्पैश्च । नु निश्चयम् । किं दग्धं न कृतम् ।
यत्पुनरयं कोकिलो मधुरैर्वचोभिर्वचनैर्निहन्तीत्यर्थः ॥

१. 'न समागतेयम्'; 'समुगागते हि'. २. 'दग्धम्'. ३. 'कृतं मनो-
दम्'; 'दत्तं मनोदोः'. ४. 'कोकिलाः'. ५. 'पुनरयः', 'पुनरमी',
६. 'सुवदने नियतं हरन्ति'.

पुंस्कोकिलैः कलवचोभिरुपात्तहर्षैः

कूजद्विरुन्मदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।

लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन

पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥ २१ ॥

पुंस्कोकिलैरिति ॥ कलमव्यक्तमधुरं वचो वचनं येषां तैस्तथोक्तैः । उपात्तः समाप्तो हर्षो येषां तैस्तथोक्तैः पुंस्कोकिलैः । उन्मदेनोत्कटमदेन कलान्यव्यक्तमधुराणि वचांसि वचनानि कूजद्विरुन्मदकलानि भृङ्गैर्मरैः । लज्जया त्रपयान्वितं युक्तं सविनयं विनयसहितं वधूनां स्त्रीणां हृदयं कुलगृहेऽपि क्षणेन क्षणमात्रेण पर्याकुलं ध्याकुलं कृतमित्यर्थः ॥

आकम्पयन्कुसुमिताः सहकारशाखा

विस्तारयन्परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विधाति हृदयानि हरन्नैराणां

नीहारपातविगमाल्सुभगो वसन्ते ॥ २२ ॥

आकम्पयन्निति ॥ वसन्ते वसन्तकाले नीहारस्य हिमस्य यः पातः पतनं तस्य विगमान्नाशात्सुभगः सुन्दरो वायुः पवनः कुसुमिताः संजातकुसुमाः सहकारस्तातिसौरभस्याप्रवृक्षस्य शाखाः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । आकम्पयन्सन् । दिक्षु परभृतस्य कोकिलस्य । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः' इत्यमरः । वचांसि वचनानि विस्तारयन् । नराणां पुंसां हृदयानि हरन्नपहरन्विधाति विशेषेण वहतीत्यर्थः ॥

१. 'कलरसैः समुपात्तहर्षैः'. २. 'दिलोचनानि'; 'वचांसि भीमम्'.
३. वधूनाम्'. ४. विमलः'.

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-

रुद्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।

चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं

प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥ २३ ॥

कुन्दैरिति ॥ सविभ्रमाणि विभ्रमसंहितानि यानि वधूह-
सितानि रमणीहास्यानि तानीवावदातानि धवलानि तैस्तथो-
क्तैः । 'अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः ।
कुन्दैः कुन्दकुसुमैरुद्योतितानि दीप्तानि । शोभितानीति याव-
त् । मनोहराण्युपवनान्यारामाः । निवृत्तोऽनुरागो यस्माच्चतथो-
क्तं मुनेरपि चित्तं हरन्त्यपहरन्ति । प्रागेव मुनिचित्तापहर-
णाप्रागेव रागेण मलिनानि यूनां मनांसि हरन्तीत्यर्थः ॥

आलम्बिहेमरसनाः स्तनसक्तहाराः

कंदर्पदर्पशिथिलीकृतगात्रयथ्यः ।

मासे मधौ मधुरकोकिलभृङ्गनादै-

नैर्यो हरन्ति हृदयं प्रसभं नराणाम् ॥ २४ ॥

आलम्बीति ॥ आलम्बिन्यो लम्बमाना हेमरसनाः सुव-
र्णमेखला यासां तास्तथोक्ताः । स्तनेषु कुचेषु सक्ताः संसक्ता
हारा यासां तास्तथोक्ताः । कंदर्पस्य मन्मथस्य दर्पेणाधिक्येन
शिथिलीकृता गात्रयथ्यः शरीरलता यासां तास्तथोक्ता नार्यः
स्त्रियो मधौ मासे वसन्ते नराणां हृदयं मधुरैः कोकिलाश्च
भृङ्गाश्च तेषां नादैर्धिरुतैः सह प्रसभमत्यन्तं हरन्तीत्यर्थः ॥

१. 'प्रागेव रागसंहितानि'; 'प्रागेव रागमलिनानि'. २. 'पुंणाम्'.
३. 'आलम्बि'. ४. 'रावैः'. ५. 'रामाः'.

नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषितान्ता-

न्दृष्टान्यपुष्टनिनदाकुलेसानुदेशान् ।

शैलेयजालपरिणद्धशिलातलौघा-

न्दृष्ट्वा जनः क्षितिभृतो मुदमेति सर्वः ॥ २५ ॥

नानेति ॥ सर्वो जनो लोको नाना नानाजातीया मनोज्ञाः
सुन्दरा ये कुसुमद्रुमाः पुष्पवृक्षास्त्रैर्भूषिताः शोभिता अन्ताः
प्रान्तभागा येषां तांस्तथोक्तान् । दृष्ट्वा हर्षिता येऽन्यपुष्टाः
कोकिलास्त्रेषां निनदैः शब्दैराकुला व्याकुला सानुदेशाः
प्रस्थप्रदेशा येषां तांस्तथोक्तान् । 'क्षुः प्रस्यः सानुरस्त्रियाम्'
इत्यमरः । शैलेयजालेन परिणद्धा व्याप्ताः शिलातलानामो-
घाः समुदाया येषां तांस्तथोक्तान्क्षितिभृतः पर्वतान्दृष्ट्वा मुदं
हर्षमेति । आश्रोतीत्यर्थः ॥

नेत्रे निमीलयति रोदिति याति शोकं

• घ्राणं करेण विरुणद्धि विरौति चोच्चैः ।

कान्तापियोगपरिखेदितचित्तवृत्ति-

दृष्ट्वाध्वगः कुसुमितान्सहकारवृक्षान् ॥ २६ ॥

नेत्रे इति ॥ कान्ताया वियोगेन विरहेण परिखेदिता
स्त्रिजा चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तोऽध्वगः पथिकः कुसुमिता-
न्मञ्जरीयुतान्सहकारवृक्षानामवृक्षान् । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ
सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । दृष्ट्वावलोक्य नेत्रे लोचने
निमीलयति पिथत्ते । तद्दर्शनस्य संतापाधिक्यजनकरवात् ।

१. 'भूषितामान्'; 'भूषितात्मान्'. २. 'संधिदेशान्'. ३. 'तद्यन्तान्';
'गृहान्तान्'. ४. 'समुपैति सर्वान्'. ५. 'निमीलयति'; 'वितेदिति'.
६. 'याति मोदम्'; 'जातमोदः'. ७. 'घ्राणान्'. ८. 'शरः'.

रोदिति क्रन्दति शोकं याति । तत्समये भ्रमसीप्राप्त्यभावात् ।
 घ्राणं करेण हस्तेन विरुणद्धि । तदीयसौगन्ध्यस्यापि संता-
 पाधिकयजनकत्वात् । उच्चैरुच्चखरेण विरौति । हा कान्ते इति
 शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

समदमधुभराणां कोकिलानां च नादैः

कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यः ।

इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनां

तुदति कुसुममासो मन्मथोद्वेजनाय ॥ २७ ॥

१. 'रम्यैः'. २. 'कुसुमवाणो मन्मथोदीपनाय'.

२७ श्लोकस्यान्ते इमे श्लोका दृश्यन्ते—

रश्मिरक्तककान्तीन्मुच्यतः पुष्पराशी-
 न्मृदुपवनविधूतान्नुष्पितांधूतवृक्षान् ।
 धमिमुखमस्मिवीक्ष्य क्षामदेहोऽपि मार्थं
 मदनशरनिघातैर्मोहमेति प्रवासी ॥ १ ॥

परश्रुतफलगीतैर्हादिभिः सद्वांसि
 स्मितदधानमयूखान्कुन्दपुष्पप्रभाभिः ।
 करदिसलयकान्तिं पल्लवैर्विदुमाभै-
 रुपहसति वसन्तः कामिनीनामिदानीम् ॥ २ ॥

कंनकमलकान्तेरानवैः पाण्डुगण्डै-
 रुपरिनिहितहारैश्चन्दनादैः स्तनान्तेः ।
 मदजनितविठासैर्दृष्टिपातैर्मुनीन्द्रा-
 न्स्नानभरनतनार्यः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥ ३ ॥

मधुपुरमिमुखाञ्जं लोचने लोभतामे
 नवकुरुषकपूर्णः केशपाशो मनोहः ।
 प्रुदतरञ्जुच्युग्मं ध्योषिभिर्भवं तथैव
 न भवति किमिदानीं योषितां मन्मथाय ॥ ४ ॥

समदेति ॥ रम्यः सुन्दरः कुसुममासो वसन्तसमयः सम-
दा मदसहिता ये मधुकरा अमरास्तेषां कोकिलानां च नादैः ।
कुसुमिताः संजातकुसुमाः सहकारा आम्रवृक्षास्तैः कर्णिकारै-
र्दुमोत्पलैः । सुतीक्ष्णैरतिनिशितैरिषुभिर्वाणैरिव । मन्मथोद्वे-
जनायोद्वेजयन्मानिनीनां मानवतीनां मानसं तुदति व्यथय-
तीत्यर्थः । मालिनीवृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तम् ॥

आग्नीमञ्जुलमञ्जरीवरशरः सत्किंशुकं यद्वनु-
ज्या यस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम् ।
मत्तेभो मलयानिलः परभृतो यद्वन्दिनो लोकजि-
त्सौज्यं वो वितरीतरीतु वितनुर्मद्रं वसन्तान्वितः २८

आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां

वातैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः ।

संवाधितं परमृतस्य मदाकुलस्य

धोत्रप्रियैर्मधुकरस्य च गीतनादैः ॥ ५ ॥

रम्यः प्रदोषसमयः स्फुल्लचन्द्रमासः

पुंसोक्लिप्तस्य विदितं पवनः सुगन्धिः ।

मत्तालियूथविरुतं निशि शीघ्रपानं

सर्वं रसाग्रममिदं कुसुमायुधस्य ॥ ६ ॥

छायां जनः समभिवाञ्छति पादशानो

नर्षं तथेच्छति पुनः किरणं सुधांशोः ।

हर्म्यं प्रयाति शयितुं मुखशीतलं च

कान्तां च गाढमुपगूहति शीतलत्वात् ॥ ७ ॥

मलयपवनविद्धः कोकिलेनामिरम्बः

सुरमिमधुनिपेकात्तन्धगन्धप्रबन्धः ।

विविधमधुपमूर्धैर्वेष्टमानः समन्ता-

द्भवतु तव वसन्तः श्रेष्ठकालः सुखाय ॥ ८ ॥

आप्तीति ॥ यस्याभ्याम्रसंबन्धिनी मञ्जुला सुन्दरा म-
ञ्जरी वरशरा उत्कृष्टा बाणाः सदुत्तमं किंशुकं पलाशकुसुमं
धनुः । यस्यालिकुलं भ्रमरसमूहो ज्या गुणः । यस्य कल-
ङ्करहितं सितं श्वेतं छत्रं सितांशुश्चन्द्रः । यस्य मत्तेभो
मत्तगजो मलयानिलो मलयसंबन्धी पवनः । यस्य बन्दिनो
वैतालिकाः परभृतः कोकिलाः । लोकजिद्वसन्तेनान्वितो
युक्तः सोऽयं वितनुरनङ्गो वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं वित-
रीतरीतु ददात्वित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं
तु वृत्तरत्नाकरे—‘सूर्याभैर्मसजत्तताः सगुरवः शार्दूलविक्री-
डितम्’ इति ॥

पूजितो न जगदीश्वरो मया
नापि विश्वजननी सुसेविता ।

किंतु यत्प्रलपितं निजेच्छया
तत्र सद्गुरुकृपैव कारणम् ॥

वेदचन्द्रवसुभूमि—(१८१४)—वत्सरे
माघसूर्यसितपञ्चमीतिथौ ।

व्योमपुष्करनगै—(७००)—मिता कृतिः
पूरिता हि मणिरामदर्शना ॥

इति भारद्वाजयोत्रोत्पन्नमणिरामविरचितया चन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
समेतः कविश्रीकालिदासकविवराप्रणीकृतायतुसंहारे मदाकाव्ये
वसन्तवर्षेण नाम षष्ठः सर्गः ।

त्वद्वक्राम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-
 स्ते ते मन्मथत्राणजालविकला मुग्धे किमित्यद्भुतम् ५
 झटिति प्रविश गेहे मा बहिस्तिष्ठ कान्ते
 ग्रहणसमयवेला वर्तते शीतरश्मेः ।

तव मुखमकलङ्कं वीक्ष्य नूनं स राहु-
 र्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरो भ्रष्टो न गण्डस्थले
 नो लुप्तं सखि चन्दनं स्तनतटे धौतं न नेत्राञ्जनम् ।
 रागो न स्वलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्धितः
 किं रूपासि गजेन्द्रमत्तगमने किं वा शिशुस्ते पतिः ७
 नाहं नो मम बल्लभश्च कुपितः सुप्तो न वा सुन्दरो
 वृद्धो नो नच बालकः कृशतनुर्न व्याधितो नो शठः ।
 मां दृष्ट्वा नवयौवनां शशिमुखीं कन्दर्पवाणाहतो
 मुक्तो दैत्यगुरुः प्रियेण पुरतः पश्चाद्गतो विह्वलः ८
 समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना
 कथामिर्देशानां सखि रजनिरर्थं गतवती ।
 ततो यागङ्गीलाकलहकुपितासि प्रियतमे

सपत्नीव प्राची दिगियमभवत्तावदरुणा ॥ ९ ॥

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डातपः
 क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोऽनलः ।
 यत्कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिकाहिन्दोललीलामुखं
 लब्धं कुम्भवर त्वया नहि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते १०

किं किं वक्रमुपेत्य चुम्बसि बलान्निर्लज्ज लज्जा न ते
वस्त्रान्तं शठ मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त निर्वञ्चसे ।

खिन्नाहं तव रात्रिजागरतया तामेव याहि प्रियां
निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकरे का पट्टपदानां रतिः
वाणिज्येन गतः स मे गृहपतिर्वार्तापि न श्रूयते

प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेहं गता ।
चालाहं नवयौवना निशि कथं स्थातव्यमेकाकिनी
सायं संप्रति वर्तते पथिक हे स्थानान्तरं गम्यताम् ॥

यामिन्येषा बहलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा
निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मदुःखैः ।

चाला चाहं खलु खलभयात्प्राप्तगाढप्रकम्पा
शामश्चैरैरयमुपहतः पान्थ निद्रां जहीहि ॥ १३ ॥

क आतश्चलितोऽसि वैद्यकगृहे किं तद्गुजां शान्तये
किं ते नास्ति सखे गृहे प्रियतमा सर्वं गदं हन्ति या ।

यातं तत्कृचकुम्भमर्दनवशात्पित्तं तु वक्रामृता-
च्छेप्माणं विनिहन्ति हन्त सुरतव्यापारकेलिश्चमात्
यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति ससिले मयं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते १५

चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्यातोऽपि वज्रायते
मालयं घञ्चिफुलायते मलयजालेपः स्फुलिङ्गायते ।
आलोकस्तिमिरायते विविचशात्प्राणोऽपि भारायते
हा हन्त प्रमदावियोगसमयः

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती

घन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ २२ ॥

हे रोहिणि त्वमसि रात्रिकरस्य भार्या

एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् ।

जालान्तरेण मम वासगृहं प्रविश्य

श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एषः ॥ २३ ॥

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि-

जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचक्षे ।

मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यघूर्ण-

न्मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ २४ ॥

एनं पयोधरयुगं पतितं निरीक्ष्य

खेदं ब्रूया वहसि किं हरिणायताक्षि ।

स्तब्धो, विवेकरहितो जनतापकारी

योऽत्युन्नतः प्रपततीति किमत्र चित्रम् ॥ २५ ॥

अयि मन्मथचूतमञ्जरि

श्रवणव्यापतचारुलोचने ।

अपहृत्य मनः क्व यासि त-

त्किमराजन्यकमत्र राजते ॥ २६ ॥

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि
 शोचामि यत्तव किमत्र विरोधमन्वत्
 आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
 रुच्चैः समर्पय मदर्पितचुम्बनं च ॥ ३
 मानं मानिनि मुञ्च देवि दयिते मिथ्यावचः
 कः कोपो निजसेवके यदि वचः सत्यं त्वय
 दोर्भ्यां बन्धनमाशु दन्तदलनं पीनस्तनास्फा
 दोपश्चेन्मम ते कटाक्षविशिखैः शस्त्रैः प्रहारं कु
 किं मां निरीक्षसि घटेन कटिस्थितेन
 वज्रेण चारुपरिमीलितलोचनेन ।
 अन्यं निरीक्ष पुरुषं तव भाग्ययोग्यं
 नाहं घटाङ्कितकटिं प्रमदां भ्रजामि ।
 सत्यं ब्रवीमि मकरध्वजवाणपीडां
 नाहं त्वदर्पितदृशा परिचिन्तयामि ।
 दासोऽद्य मे विघटितस्तव तुल्यरूपः
 सोऽयं भवेन्नहि भवेदिति मे ।

इति महाकविधीकालिदासकृतं शङ्कारतिष्ठकं समाप्तम् ।